

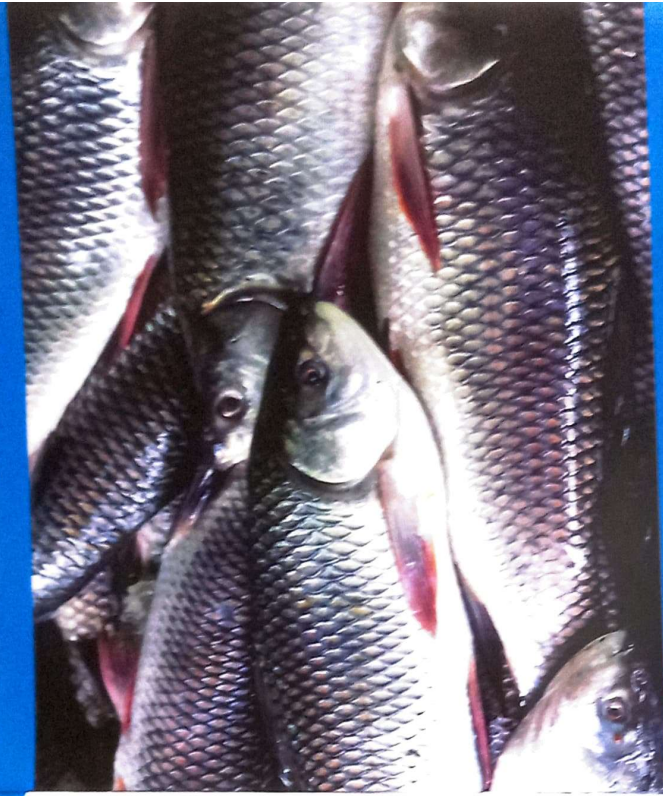
About The Author

Dr. Sudhir Kumar Srivastava

Dr. Sudhir Kumar Srivastava M.Phil. & Ph.D from Barkatullah Vishwavidyalaya Bhopal in Biosciences and presently serving as an Assistant Professor in department of Zoology at Arts, Commerce & Science College, Taloda, Nandurbar, Maharashtra, is a passionate teacher and researcher with an experience of 15 years. He has published more than 12 research papers in national and international scientific magazines and journals. He has also published book on "A text book of Economic zoology" for undergraduate classes of Indian universities.

Effect of Zidovudine on The Melanophores of a Fresh Water Carp *Cirrhinus mrigala* (Ham.) *in vitro*

Kripa-Drishti Publications
A-503 Poorna Heights, Pasham-Sus Road, Near Sal Chowk,
Pune - 411021, Maharashtra, India.
Mob: +91 8007068606
Email: editor@kdpublishers.in
Web: <https://www.kdpublishers.in>

Price: ₹ 250

ISBN: 9789390847194

Dr. Sudhir Kumar Srivastava

Kripa Drishti Publications, Pune.

Book Title: Effect of Zidovudine on The Melanophores of A Fresh Water Carp *Cirrhinus Mrigala* (Ham.) *In Vitro*

Author by: Dr. Sudhir Kumar Srivastava

1st Edition

ISBN: 978-93-90847-19-8

Published: Jan 2022

Publisher:

Kripa-Drishti Publications

A/ 503, Poorva Height, SNO 148/1A/1/1A,
Sus Road, Pashan- 411021, Pune,
Maharashtra, India.

Mob: +91-8007068686

Email: editor@kdpublishations.in

Web: <https://www.kdpublishations.in>

© **Copyright Dr. Sudhir Kumar Srivastava**

All Rights Reserved. No part of this publication can be stored in any retrieval system or reproduced in any form or by any means without the prior written permission of the publisher. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

INDEX

Chapter 1: Introduction	1
1.1 Introduction:.....	1
Chapter 2: Review of Literature.....	5
2.1 Introduction:.....	5
2.2 Zidovudine (Azidothymidine: AZT).....	8
2.3 Chemistry and antiviral Activity:.....	9
2.4 Mechanism of Action and Resistance:.....	10
2.5 Untoward Effect:.....	11
Chapter 3: Material and Methods.....	13
3.1 Introduction:.....	13
3.2 Measurement Technique:.....	14
Chapter 4: Result	16
4.1 Introduction:.....	16
4.2 Effect of Denervation:.....	17
Chapter 5: Discussion	39
Chapter 6: Summary	42
Chapter 7: Bibliography.....	43

CBCS
PATTERN

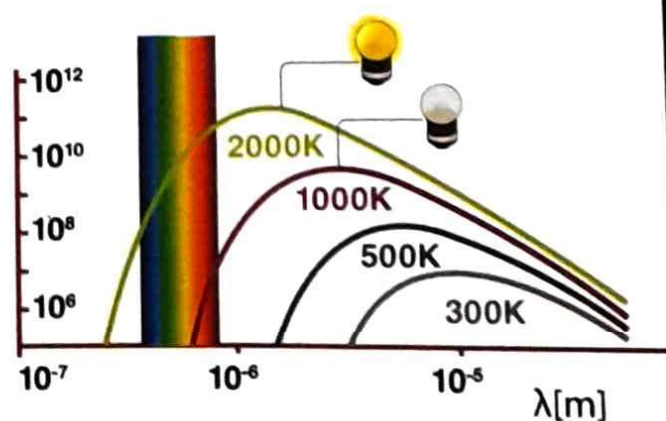
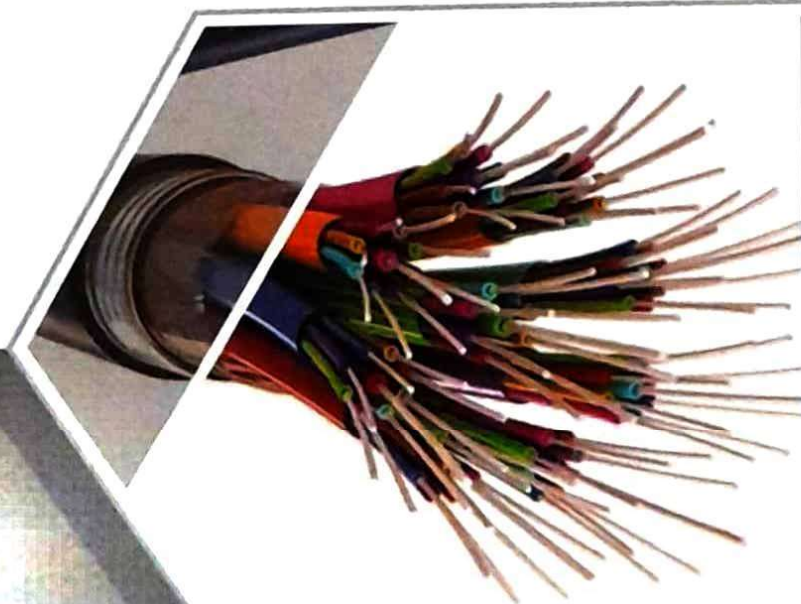
Also Available in
e-Book

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

T.Y.B.Sc. ■ SEM VI ■ PHY 604

MODERN AND APPLIED PHYSICS

Dr. R. S. Khadayate | Dr. S. R. Gosavi | Dr. K. G. Kolhe

As per U.G.C. Guidelines and also on the basis of revised syllabus of **Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon** with effect from June, 2020, Also useful for all Universities.

MODERN AND APPLIED PHYSICS

T.Y.B.Sc. (CBCS) | PHY - 604 | Sem VI

- A U T H O R S -

DR. R. S. KHADAYATE

Professor and Head, Department of Physics,
GDM Arts, KRN Commerce and MD Science College, Jamner.

DR. S. R. GOSAVI

Associate Professor
C.H.C. Arts, S.G.P. Commerce and B.B.J.P.
Science College, Taloda, Dist. Nandurbar

DR. K. G. KOLHE

Associate Professor
S.V.P. Arts, Commerce and Science College,
Ainpur, Dist.-Jalgaon.

SPECIMEN COPY

**Prashant
Publications**

**Prashant
Publications**

© Reserved

MODERN AND APPLIED PHYSICS

T.Y.B.Sc. (CBCS) | PHY-604 | Sem VI

Publisher and Printer

Prashant Publications

3, Pratap Nagar, Shri Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425001.

. Phone . Website . E-mail

(0257) 2235520, 2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublication.jal@gmail.com

. First Edition . ISBN . Type Setting

June, 2021

978-93-90862-90-0

Prashant Publication

Price : ₹ 210/-

e -Books are available online at www.prashantpublications.com

DOWNLOAD **Prashant Publications app for e-Books**

kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (xerox copy), recording or otherwise, without the prior permission.

MODERN ENGLISH LITERATURE AND LANGUAGE

DR. RAJENDRA D. MORE

Modern English Literature and Language

Dr. Rajendra D. More

Chandralok Prakashan

KANPUR-208 021 (INDIA)

Modern English Literature and Language

© Reserved

First Published : 2022

ISBN : 978-93-93561-39-8

Author : Dr. Rajendra D. More

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published by

CHANDRALOK PRAKASHAN

132, 'Shivram Kripa', Mayur Park,

Basant Vihar, Kanpur - 208 021

Ph : 0512-2634444, 0512-2634242, Fax : 0512-2634444

Mob. : 09415125867, 9506294444, 09415200584

E-mail : chandralok.prakashan@gmail.com

info@chandralokprakashan.com

visit us at : www.chandralokprakashan.com

PRINTED IN INDIA

Printed at Deepak Offset Press, Delhi.

Contents

<i>Preface</i>	(v)
1. Introduction	9
• Global English : Language and Literature; Varieties of English; ancient English; Supra-segmental Features; Words in English; American and British English; Verb Morphology; Modernism	
2. Modernist Period in English Literature	35
• The Twentieth Century; John Bernard Beer; Modern English Literature; Small Collections and Individual Items: Literature; The Early Twentieth Century; History of modern literature; The middle of the century; The late 19th century; 20th century	
3. History of English Language	77
• Periods of the History of the English Language; Language Development; Change in Language; english linguistic; Form and Function ; Sociolinguistics and Pragmatics; Classification of language; Regional Varieties	
4. Development of Modern Literature	98
• Metaphysical poets; 19th Century English Language Literature; The Neoclassical Period (1600–1785); The Romantic Period (1785–1832); The Victorian Period (1832–1901); The Edwardian Period (1901–1914); The Georgian Period (1910–1936); The Modern Period (1914–?); The Postmodern Period (1945–?); Modern Literature; The British Colonial Period to 1947; Fiction; Barbara Pym; Robert Conquest	
5. The Structure and Development of English Language	129
• Language Development; Language Instruction and Assessment; Language Testing; Issues in Language	

6. Elements and Figures of Speech	149
• Elements of Speech	
7. New Criticism of Literary	164
• Introduction; Literary Theory; New Critical Formalism; Feminist Literary Criticism: Expanding the Canon as Regards the Novel	
8. Elements of Literature	184
• Introduction; Definition of Literary Elements; Development of Literature in the 21st Century; Forms of Literature; Contemporary American Literature; Literature at the Turn of the Century	
9. The Language in Poetry	208
• Introduction; Sound Patterning; Poetry; Learning the Language	
10. Grammar and Vocabulary	232
• Grammar; The Grammar System; Role of Grammar; Vocabulary; Modes of Correspondence; Analysing your Sentence; Role of Linguistic in Literature	
11. The New Age of Modern Fiction	272
• The New Age; Pamela, And Other Novels; Tom Jones; Its True Value; Tobias George Smollett; Humphrey Clinker; Sterne, Goldsmith, And Mackenzie; Fiction at the turn of the 21st century	
12. Classical Literature	301
• Introduction; Tradition in Ancient Art; Classical art; Feeling for proportion; Classical Influences on the Renaissance in Literature; understand the classical spirit; Development in a minor art in Literature	
<i>Bibliography</i>	337
<i>Index</i>	339

MODERN ENGLISH LITERATURE AND LANGUAGE

DR. RAJENDRA D. MORE

The Modernist Period in English Literature occupied the years from shortly after the beginning of the twentieth century through roughly 1965. In broad terms, the period was marked by sudden and unexpected breaks with traditional ways of viewing and interacting with the world. English literature, the body of written works produced in the English language by inhabitants of the British Isles (including Ireland) from the 7th century to the present day. English literature is therefore not so much insular as detached from the continental European tradition across the Channel. It is strong in all the conventional categories of the bookseller's list: in Shakespeare it has a dramatist of world renown; in poetry, a genre notoriously resistant to adequate translation and therefore difficult to compare with the poetry of other literatures, it is so peculiarly rich as to merit inclusion in the front rank; English literature's humour has been found as hard to convey to foreigners as poetry. This book is a definitive introduction to the English language through the medium of English literature. Through the use of illustrations from poetry, prose and drama, this book offers a lively guide to important concepts and techniques in English language study.

Contents

Language and Literature • Modernist Period in English Literature • History of the English Language • Development of Modern Literature • The Structure and Development of English Language • Elements and Figures of Speech • New Criticism of Literary • Elements of Literature • The Language in Poetry • Grammar and Vocabulary • The New Age of Modern Fiction • Classical Literature

Dr. Rajendra Dagadu More M.A., Ph.D. SET. Assistant professor in English. At present he has been working as assistant professor in English at A.S. Mandal's Arts, Commerce and Science college, Taloda, Dist-Nandurbar, Maharashtra. He has long outstanding teaching experience of 23 years. He obtained his master's degree from North Maharashtra University, Jalgaon. He has been awarded Ph.D. in English by K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon in December 2021. His area of research interest is language and

linguistics. He has attended many national and international seminars and conferences. He has published his several papers in national and international journals and magazines. He also runs a certificate course in Spoken English and Personality Development.

₹ 1550/-

ISBN: 978-93-93561-39-8

Chandralok Prakashan

132, 'Shivram Kripa', Mayur Park, Basant Vihar, Kanpur-21

Tel.: 0512-2634444, 2634242 Fax : 0512-2634444

M. : 09415125867, 09506294444, 09415200584

E-mail : chandralok.prakashan@gmail.com

Info@chandralokprakashan.com

Website : www.chandralokprakashan.com

INVESTMENT AND WEALTH MANAGEMENT

INVESTMENT AND WEALTH MANAGEMENT

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

May, 2022
978-93-94403-59-8
₹ 175/-

Cover Design | Typesetting
Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books

e-Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Investment may be defined as an activity that commits funds in any financial / physical form in the present with an expectation of receiving additional return in the future. The expectation brings with it a probability that the quantum of return may vary from a minimum to a maximum. This possibility of variation in the actual return is known as investment risk. Thus every investment involves a return and risk. A portfolio is a combination of various assets and / or instruments of investments.

Wealth management is a high-level professional service that combines financial / investment advice, accounting / tax services, retirement planning and legal / estate planning for one fee. Therefore, it is more than just investment advice, as it can encompass all parts of investor's financial life. It's never too early or too late, to start about investment and wealth management.

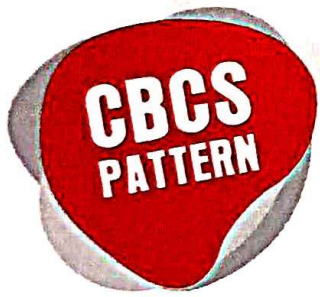
Commerce

₹ 175

ISBN 978-93-94403-59-8

9 789394 403598

गुंतवणूक व संपत्ती व्यवस्थाप

Investment and Wealth Management

Dr. G. M. Morey
20/1/2021

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त
तसेच एम.कॉम. (भाग १) च्या नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

गुंतवणूक आणि संपत्ती व्यवस्थापन

INVESTMENT AND
WEALTH MANAGEMENT

डॉ. दिनेश डी. भक्कड

सहयोगी प्राध्यापक,

एसपीडीएम कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरपूर (धुळे)

डॉ. अशोक पी. निकम

सहयोगी प्राध्यापक,

एस.जी.पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साक्री (धुळे)

डॉ. गौतम एम. मोरे

वाणिज्य विभाग प्रमुख,

सीएचसी कला, एसजीपी वाणिज्य व बीबीजेपी विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा (नंदुरबार)

डॉ. सचिन के. जाधव

सहयोगी प्राध्यापक,

एसएसव्हीपीएस कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिंदखेडा (धुळे)

SPECIMEN COPY

प्रशांत पब्लिकेशन्स

गुंतवणूक आणि संपत्ती व्यवस्थापन
Investment and Wealth Management

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,

जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

मे, 2022

978-93-94403-57-4

₹ 175/-

■ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

 Prashant Publications app for e-Books

e-Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे जंघनकारक आहे. पुस्तकातील प्रत्येक मताशी प्रकाशक सहमत असेलच असे नाही.

‘गुंतवणूक आणि संपत्ती व्यवस्थापन’ या पुस्तकात गुंतवणूक, प्रकार, वैशिष्ट्ये, उद्दिष्ट्ये, गुंतवणुकदरांचे प्रकार, पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन, जोखीम आणि परतावा, वित्तीय संपत्तीवरील परतावा, जोखीमेचे मोजमाप, पद्धतशीर जोखमीचे स्रोत, गुंतवणूकीचे पर्याय, गुंतवणूकीचे मूल्यमापन, किंमत-उत्पन्न संबंध, व्याज दराची संरचना, संपत्ती व्यवस्थापन, व्याप्ती, घटक, प्रक्रिया, गरज, पक्षकाराच्या अपेक्षा, वैयक्तिक आर्थिक विवरण, वित्तीय साक्षरता, रोख प्रवाह, वित्तीय नियोजन बांधणी, वैयक्तिक आर्थिक नियोजन, गरज, फायदे, तत्वे इत्यादी मूलभूत संकल्पना स्पष्ट करण्यात आलेले आहेत. योग्य त्या ठिकाणी आकृत्या काढून स्पष्टीकरण देण्यात आलेले आहे. पुस्तकाची अत्यंत साध्या व सोप्या भाषेत मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तुत पुस्तक वाणिज्य आणि व्यवस्थापन विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांना, प्राध्यापकांना निश्चितच उपयुक्त ठरेल.

वाणिज्य व व्यवस्थापन ₹ 175

ISBN 978-93-94403-57-4

9 789394 403574

सुनील कुलकर्णी प्रकाशित साहित्य

संदर्भ पुस्तकें : कबीर और तुकाराम के काव्य में प्रगतिशील चेतना, समकालीन साहित्य विमर्श, सामाजिक समरसता के अप्रदूत संत कवि, भाषिक संप्रेषण, हिन्दी लेखन कौशल विकास और प्रयोजनमूलकता।

अनूदित पुस्तकें—(मराठी से हिन्दी) : ढोता हूँ कविता की पालकी, भारतीय गाँव : अर्थ एवं राजनीति, जनसंख्या अध्ययन : मूल्यांकन अनुसंधान, दमन (काव्य संकलन), पंडित दीनदयाल उपाध्याय व्यक्तित्व के विविध पहलू, खादसण और प्राणियों की अन्य कथाएँ, सामाजिक समरसता : स्वरूप एवं अवधारणा।

सम्पादित पुस्तकें : संत साहित्य की आधुनिक अवधारणाएँ, राष्ट्रभाषा हिन्दी : कितनी सही कितनी प्रेरक, भारतीय पंक्ति साहित्य में अभिव्यक्त सामाजिक समरसता, हिन्दी साहित्य : अधुनातन आयाम, संत साहित्य : अधुनातन आयाम।

समग्रति : हिन्दी विभागाध्यक्ष तथा अध्यक्ष हिन्दी अध्ययन मंडल, उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगाँव (महाराष्ट्र)।

ई-मेल : sunilkulkarni38@gmail.com

इस पुस्तक को चार इकाइयों में विभाजित किया गया है। प्रथम इकाई सैद्धान्तिक विवेचन से सम्बन्धित है—जिसमें संत साहित्य का व्युत्पत्तिगत अर्थ, उद्भव एवं विकास, भारतीय पुरुष संत कवियों का सामान्य परिचय, महिला संत कवयित्रियों का सामान्य परिचय, संत काव्य की सामान्य प्रवृत्तियाँ, समाज निर्माण में या सामाजिक समरसता में भारतीय संत कवियों का योगदान तथा संत काव्य की प्रासंगिकता और महत्व आदि मुद्दों पर प्रकाश डाला गया है।

द्वितीय इकाई में पुरुष संत कवियों का जीवन एवं रचना परिचय देने के बाद उनके पाँच-पाँच पद दिए गए हैं। तृतीय इकाई में प्रमुख महिला संत कवयित्रियों का जीवन एवं रचना परिचय देने के बाद उनके भी पाँच-पाँच पद दिए गए हैं। चतुर्थ इकाई में भारतीय संत कवियों और कवयित्रियों के काव्य का भावार्थ और कठिन शब्दों के अर्थ दिए हैं।

पुस्तक में दक्षिण, पश्चिम और उत्तर भारत के विविध राज्यों की प्रमुख भाषाओं के प्रमुख संत कवियों और संत कवयित्रियों का समावेश कर उसे व्यापक रूप देने का प्रयास किया गया है।

भारतीय संत काव्य

डॉ. सुनील कुलकर्णी | डॉ. संजय शर्मा

भारतीय संत काव्य

प्रधान सम्पादक

डॉ. सुनील कुलकर्णी

सह-सम्पादक

डॉ. संजय शर्मा

हिन्दी अध्ययन मंडल

डॉ. सुनील कुलकर्णी—अध्यक्ष
डॉ. श्रीराम परिहार—सदस्य, खंडवा
डॉ. कामिनी तिवारी—सदस्य बोंदवड
डॉ. जे.वी. पाटील—सदस्य पाचोरा
डॉ. महेंद्र रघुवंशी—सदस्य नन्दुरबार
डॉ. आर.के. जाधव—सदस्य सोनगीर
श्री आमोद महेश्वरी—सदस्य, नई दिल्ली
कु. तेजस्विनी पाटील—सदस्य, फैजपुर

डॉ. जोगेंद्रसिंह बिसेन—सदस्य, नांदेड़
डॉ. शीतलाप्रसाद दुबे—सदस्य, मुंबई
डॉ. संजय शर्मा—सदस्य तळोदा
डॉ. सुनील पानपाटील—सदस्य नन्दुरबार
डॉ. जयश्री गावित—सदस्य, धुळे
डॉ. संजय रणखांबे—सदस्य, जळगाँव
कु. वैशाली सोनार—सदस्य, शहादा

भारतीय संत काव्य

प्रधान सम्पादक

डॉ. सुनील बाबुराव कुलकर्णी (देशगव्हाणकर)

हिन्दी विभागाध्यक्ष तथा अध्यक्ष हिन्दी अध्ययन मंडल,
कवयित्री बहिषाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जळगाँव (महाराष्ट्र)

सह-सम्पादक

डॉ. संजय शर्मा

हिन्दी विभागाध्यक्ष,
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा

लोकभारती प्रकाशन

लोकभारती प्रकाशन
 पहली मंजिल, दरबारी बिल्डिंग, महात्मा गांधी मार्ग
 प्रयागराज-211 001
 वेबसाइट : www.lokbhartiprakashan.com
 ईमेल : info@lokbhartiprakashan.com
शाखाएँ : 1-बी, नेताजी सुभाष मार्ग, दरियागंज
 नई दिल्ली-110 002
 अशोक राजपथ, साइंस कॉलेज के सामने
 पटना-800 006
 36 ए, शेक्सपियर सरणी, कोलकाता-700 017

पहला संस्करण : 2021
 © डॉ. सुनील बाबुराव कुलकर्णी (देशगव्हाणकर)

बी.के. ऑफसेट
 नवीन शाहदरा, दिल्ली-110 032
 द्वारा मुद्रित

BHARTIYA SANT KAVYA
 Edited by Dr. Sunil Babu Rao Kulkarni
 ISBN : 978-93-90625-37-6

मूल्य : ₹ 125

संत साहित्य और सामाजिक समरसता

सम्पूर्ण संत साहित्य सामाजिक समरसता की अभिव्यक्ति है। भारतीय धर्म साधना 'एक सद विप्रा बहुधा वदन्ति' जैसे मंत्र से संचालित है। इसकी दार्शनिक और सर्वस्वीकृत सामाजिक चेतना ने भारत राष्ट्र को विश्व का आदर्श बनाया। ऋषियों के आत्मविश्वास ने कहा कि दुनिया के लोग अपने-अपने चरित्र की शिक्षा भारत से लें। लेकिन यह शिक्षा और व्यवस्था काल प्रवाह में शिथिल पड़ती चली गई। भेदभाव बढ़ने लगा। भारतीय समाज विखंडित होने लगा। सबको ज्ञात है कि भारतीय संस्कृति अपने प्रयास को निर्मल बनाए रखने के लिए स्वयं को संशोधित करती रहती है। इसलिए वह हजारों वर्षों के सांस्कृतिक जीवन के अनेक प्रकार के उतार-चढ़ाव और उथल-पुथल के बावजूद सशक्त, अविरल, अविराम और सचेतन दिखलाई पड़ती है। विश्व की अनेक सभ्यताओं और संस्कृतियों के विनाश के बावजूद भारतीयता अपने सनातन रूप को दृढ़भाव से अंगीकार कर संचालित हो रही है। यह चिरन्तन भावधारा सनातनता शब्द के अर्थ को अक्षुण्ण बनाए हुए है।

यदि भारतीयता अपने मूल प्रवाह में अविच्छिन्न है तो उसके साथ की अविचल साधना को बार-बार स्मृत करने की आवश्यकता है। भारतीय इतिहास में अनेक बार ऐसे कालखंड आए हैं जब शाश्वत परम्परा की छवि मंद पड़ी है। उस समय साधकों ने उसे पुनः-पुनः निर्मल और गतिमान बनाने के लिए अपनी तेजस्विता से उसे परिमार्जित किया है। ऐसा ही क्षण बारहवीं-तेरहवीं शताब्दी में उपस्थित हुआ। समाज अनेक प्रकार के झंझावातों से घिरकर अपनी शाश्वत गति को विस्मृत करने लगा। उस समय सम्पूर्ण भारतवर्ष में संस्कृत से इतर जनभाषाओं में भारतीय समाज को संगठित, सुदृढ़, परिशोधित और शक्तिमान बनाने हेतु संतों की वाणी मुखरित हुई। यह धारा विशेष रूप से छह सौ वर्षों तक समवेत रूप से पूरे भारतवर्ष में प्रवाहित हुई। संतवाणी का प्रभाव भारतीय जनसमूह पर हुआ। समाज में नवचेतना की अनुभूति की।

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

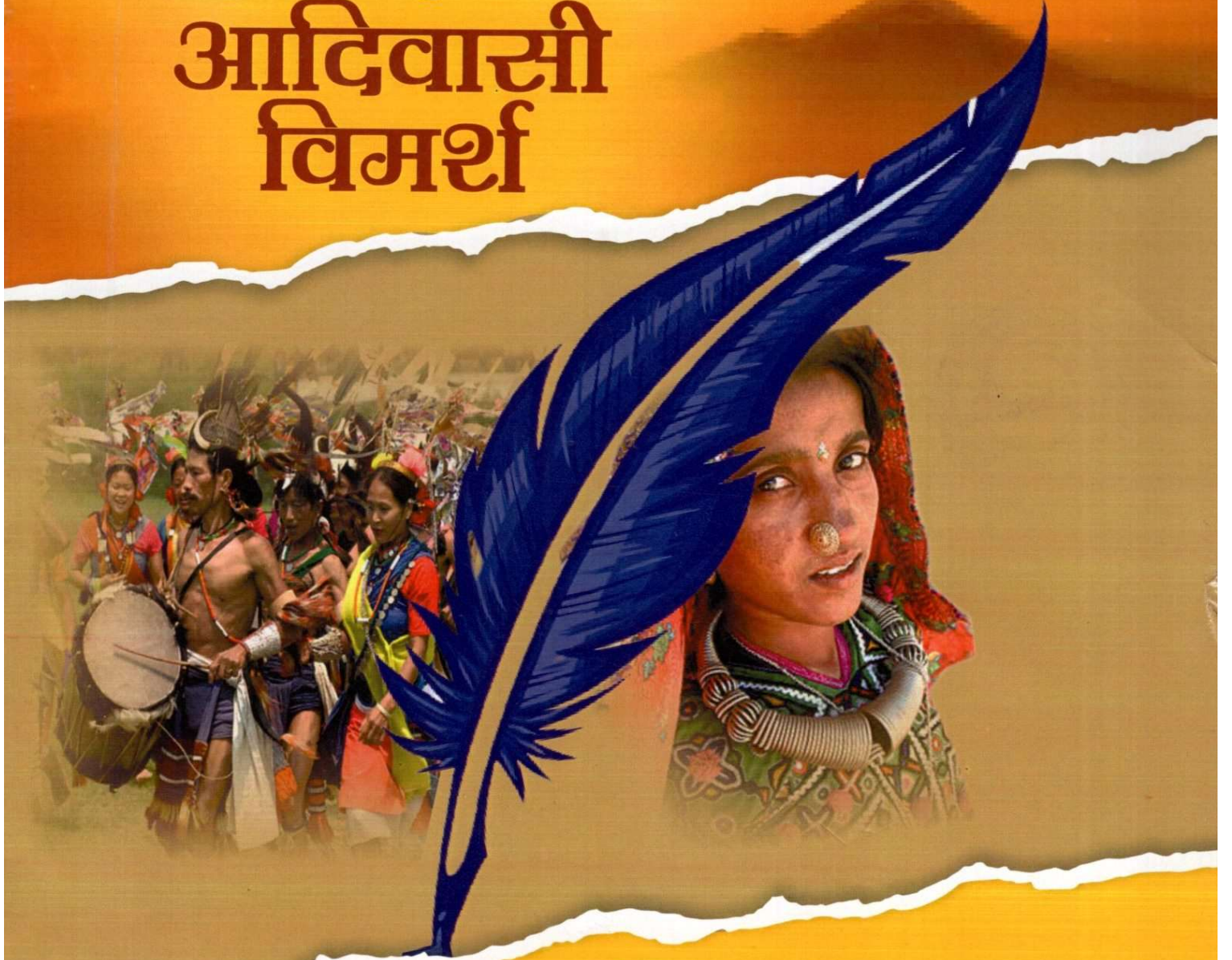
AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

June 2021 Special Issue 02

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

- विशेषांक प्रकाशक -

प्र.प्राचार्य. डॉ. एस. आर. मंगरे

* अ.शि.मंडल द्वारा संचालित कला, वाणिज्य ट्रस्ट का च.ह.चौधरी कला, शं.गो.पटेल वाणिज्य एवं वा.भ.जा.पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

- अतिथी संपादक -

प्रो. संजयकुमार शर्मा

हिंदी विभागाध्यक्ष,

* अ.शि.मंडल द्वारा संचालित कला, वाणिज्य ट्रस्ट का च.ह.चौधरी कला, शं.गो.पटेल वाणिज्य एवं वा.भ.जा.पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

- सह संपादक -

डॉ. रमा शर्मा

हिंदी कल्चर सेंटर, टोक्यो, जापान

- सह संपादक -

डॉ. महेश गांगुर्डे

हिन्दी विभागाध्यक्ष,
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
अकलकुवा

Chief Editor : **Dr. Girish S. Koli**, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

आंतरराष्ट्रीय हिंदी साहित्य -

संपादक -

प्रोफेसर डॉ. संजय कुमार शर्मा की

ओर से संप्रेषण शीत

दि. 14.08.2021

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक प्रकाशक

प्र. प्राचार्य डॉ. एस. आर. मंगरे

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,

चं.ह.चौधरी कला, शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

अतिथि संपादक

प्रो. संजय कुमार शर्मा

हिंदी विभागाध्यक्ष,

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
चं.ह.चौधरी कला, शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा
पटेल विज्ञान महाविद्यालय, तलोदा

सह संपादक

डॉ. रमा शर्मा

संरक्षक

हिंदी कल्चर सेंटर टोक्यो, जापान

सह संपादक

डॉ. महेश गांगुर्डे

हिन्दी विभागाध्यक्ष,

कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा

नेपाल, रूस, भारत के साहित्य एवं संस्कृति का अंतः सम्बंध

संपादक
डॉ. मोनिका देवी
प्रो. डॉ. संजय कुमार शर्मा
प्रो. डॉ. महेश गांगुर्डे

सह संपादक
डॉ. अलका यतीन्द्र यादव

प्रकाशक :

हंस प्रकाशन

(पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स)

बी-336/1 , गली नं. 3, दूसरा पुस्ता,

सोनिया विहार, नई दिल्ली-110094

मो. : 9868561340, 7217610640

ई-मेल : hansprakashan88@gmail.com

वेबसाइट : www.hansprakashan.com

विक्रय कार्यालय :

4637/20, हरि सदन

217 द्वितीय तल, अंसारी रोड, दरियागंज,

नई दिल्ली-110002

दूरभाष : 011-45647564

(C) लेखक

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना इसके किसी भी अंश को फोटो कापी एवं रिकार्डिंग सहित इलेक्ट्रॉनिक अथवा मशीनी, किसी भी अन्य माध्यम से अथवा ज्ञान के संग्रहण एवं पुनर्प्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचारित प्रसारित नहीं किया जा सकता।

ISBN

:

978-93-94277-32 -8

प्रथम संस्करण

:

2022

मूल्य

:

₹ 695/-

शब्द-संयोजन

:

सुविन्दर कुमार बग्गा,
पश्चिम विहार, नई दिल्ली-110063
एस. के. आफसेट, दिल्ली

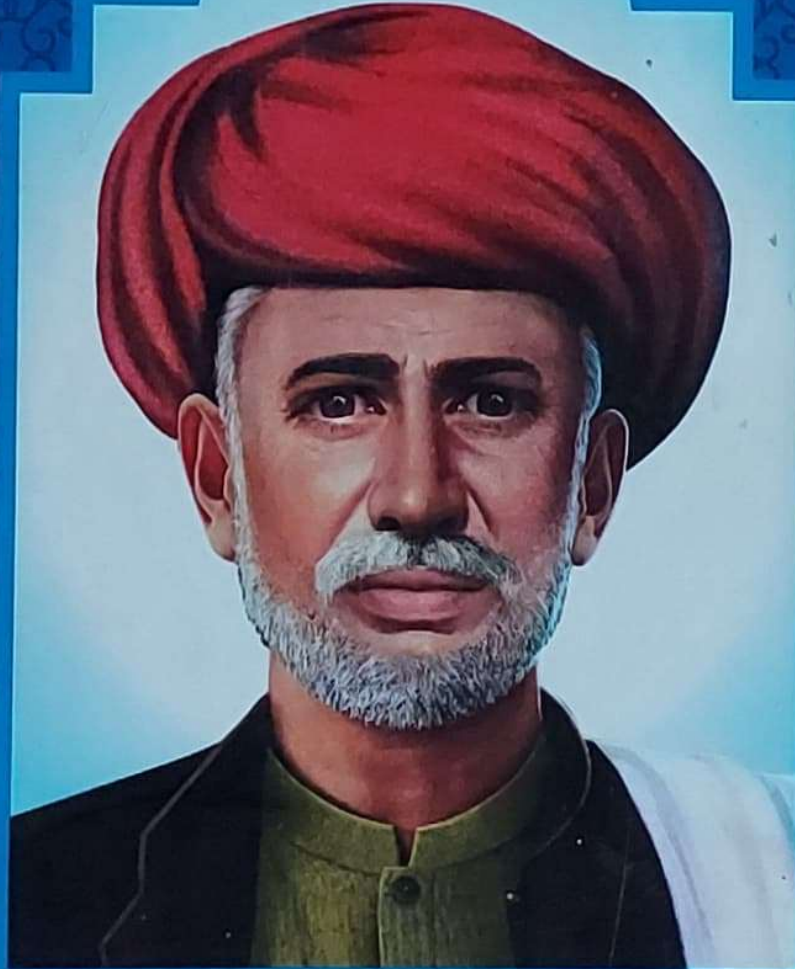
मुद्रक :

NEPALRUSSIA BHARAT KESAHIYA AVMSANSKRITI KA
ANTAH SAMBANDH

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

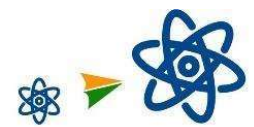
Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde	
Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

TECHNOLOGIES FOR
NEW INDIA @ 75
आज़ादी का अमृत महोत्सव

Solid State Physics

Proceedings of the
DAE Solid State Physics Symposium

Volume 55 (2021)

Editors

**Arup Biswas, Ajay K. Mishra
and D. V. Udupa**

**Organized by
Bhabha Atomic Research Centre
Mumbai**

Sponsored by
Board of Research in Nuclear Sciences
Department of Atomic Energy
Government of India

Solid State Physics

Proceedings of the DAE Solid State Physics Symposium

December 15 - 19, 2021

Venue

DAE Convention Centre, Anushaktinagar, Mumbai

Organized by

Bhabha Atomic Research Centre, Mumbai

Solid State Physics (India) Vol. 55 (2021)

Editors

Arup Biswas, Ajay K. Mishra and D. V. Udupa

Sponsored by

**Board of Research in Nuclear Sciences
Department of Atomic Energy
Government of India**

ISBN No: 81-8372-085-4

Induction Time Induced Modifications in Physical Properties of Chemically Grown Nanocrystalline PbS Thin Films

N.M. Gosavi¹, K.R. Sali², S.R. Potdar³, R.A. Joshi⁴ and S.R. Gosavi^{2,*}

¹Department of Applied Science & Humanities, Govt. College of Engineering, Jalgaon-425001,

²Materials Research Laboratory, C.H.C. Arts, S.G.P. Commerce and B.B.J.P. Science College Taloda
Dist. Nandurbar-425413,

³UGC-DAE CSR, University Campus, Indore-452001,

⁴Department of Physics, Toshniwal Arts, Commerce and Science College, Sengaoon Dist. Hingoli-431542

*Corresponding author: srgosavi.taloda@gmail.com

Abstract

Nanocrystalline lead sulfide (PbS) films are prepared on glass substrate by using simple, low cost chemical bath deposition (CBD) technique by varying the induction time. The induction time induced effects on physical properties are studied with the help of X-ray diffraction pattern (XRD), Raman spectroscopy and UV-Vis spectroscopy. From the XRD patterns, it can be seen that as the induction time of thin films increased the nature of appearance turned into polycrystalline in nature with cubic phase, while the average crystallite size observed to be ~22nm. Raman spectrum analysis confirms that CBD method suits best for synthesis of stoichiometry nanocrystalline PbS thin films. The electronic transitions studied using the optical absorbance spectra shows that the absorbance coefficient increases with increase in induction time.

Introduction

Lead sulfide (PbS) is one of the semiconducting chalcogenides belonging to class IV-VI compound which attracts attention of researchers over the past few decades because of their novel electrical and optical properties originating from significant size dependent and tunable band gap [1], thus making it a potential candidate for application in photovoltaics [2], photodetector [3] and solar control coatings and display devices [2]. Recently, synthesis of PbS in nanostructured form have attracted much interest due to its size dependent properties for fabrication of possible devices. Also, as compared to other chalcogenides, a quantum confinement effect is more notable in PbS even for relatively larger particle sizes.

In this viewpoint, many researchers have shown a great interest in the synthesis of nanocrystalline PbS thin films by several physical and chemical methods [4], but chemical bath deposition (CBD) method has its own advantages over the others like large area deposition, ease of synthesis control, simple, low cost and user friendly method. Since very few research have been done in the context of studying the effect of induction time on physical properties of CBD deposited PbS thin films, we intend to study the modifications arising when the induction/nucleation time of PbS thin films is varied. These different thin films synthesized at different deposition time are characterized for structural, Raman spectroscopy and optical properties.

Experimental details

AR grade lead (II) acetate trihydrate $[(CH_3COO)_2Pb \cdot 3H_2O]$, thiourea $[(NH_2)_2CS]$ and 25% ammonia (NH_3) were used for the preparation of nanocrystalline PbS thin films and glass was selected as the substrate.

For the synthesis of nanocrystalline PbS thin films, the chemical bath contains 20ml of 0.1M solution of $(CH_3COO)_2Pb \cdot 3H_2O$ in which few drops of 25% ammonia slowly added for complex formation under constant stirring for 20 minute. Subsequently, 20ml of 0.1M solution of $(NH_2)_2CS$ was added into this mixture and stirred well for few minute. Then, this reaction mixture of dark brownish color was transferred into a 100ml beaker, in which the well cleaned glass substrates were kept vertically. The deposition was carried out at constant temperature (50°C) by keeping the chemical bath in a thermostat water bath for different time durations i.e. 20, 30, 40, and 50 min. Such chemically grown films were examined and characterized by means X-ray diffraction (D8 Advanced, Powder XRD), Raman spectroscopy (Horiba Jobin-Yvon HR 800, JAPAN), UV-visible light spectrometer (JASCO V-630).

Results and Discussion

In order to study the growth mechanism, we have studied the variation of the film thickness as a function of deposition time for chemically synthesized nanocrystalline PbS thin film. The deposition time varied between 20 to 50 min with the

interval of 10min. The trend observed shows that the film thickness increases upto deposition time of 40 min, thereafter it starts slight decrease may be due to the excess ion stabilizes the complex ions and reduces the growth rate and hence decrease in film thickness. The PbS film has maximum terminal thickness is of the order of 734 nm.

XRD was used to confirm the crystalline structure of nanocrystalline PbS thin films deposited on glass substrates at different deposition time. For all films, cubic structure characterized with (1 1 1) and (2 0 0) planes as preferred orientation (JCPDS No. 78-1901). As a result of increase in deposition time and film thickness, there is a change in the intensity of the peaks were observed. The film deposited for 20, 30 and 40min shows atmost similar intensity of the peaks while for film deposited for 50 min reflects variation in intensity and dissimilation of peaks. It is observed that the crystallite size increases from 18.04 to 22.20 nm as deposition time increases from 20 to 40 minute and again it decreases to 16.03 nm for higher deposition time.

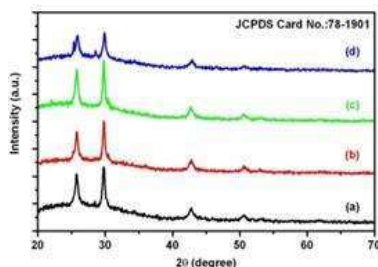

Fig. 1. XRD patterns of PbS thin films for deposition time i.e. a) 20 min, b) 30 min, c) 40 min, and d) 50 min.

Fig. 2 shows typical Raman spectra of nanocrystalline thin films synthesized with 20 minute deposition time. From Raman spectra, we can notice that there are two Raman modes in which intense modes are situated at 95 and 142.78 cm^{-1} . The major Raman mode positioned at 95 cm^{-1} are related to combination of Longitudinal and Transverse (LA+TA) acoustic phonon modes while the mode positioned at 142.78 cm^{-1} are related to combinational Longitudinal Optical (LO) and Transverse Optical (TO) acoustic bands in PbS thin films [5]. This study confirms the prepared sample consists of pure PbS without the presence of sulphates.

The optical absorbance of the nanocrystalline PbS thin films was studied in the wavelength range of 500 nm to 1000 nm. It is observed from the inset of fig. 2 that the increase in deposition time (till 40 min) increased the absorbance of nanocrystalline PbS thin films. This could be due to increase in the crystallite size at higher deposition time as evident from XRD study. Further, at higher deposition time i.e. at 50

min, the absorbance of nanocrystalline PbS thin films is found to be decreased. The high absorbance characteristics nanocrystalline PbS thin films in the visible region indicate that the deposited material may play vital role in thin film solar cells as a good absorber layer [6].

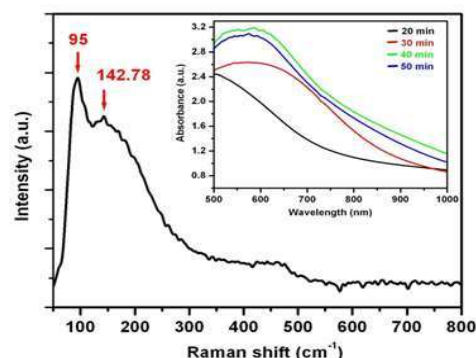

Fig. 2. Typical Raman spectra of PbS thin films. (Inset figure shows plot of absorbance versus wavelength)

Conclusion

PbS thin films were deposited successfully using CBD technique by varying the induction time. From XRD studies, it is confirmed that obtained films have a cubic phase with (111) and (200) as preferential orientation and films are nanocrystalline in nature. The Raman study confirms formation of pure PbS without the presence of sulphates. The absorption spectrum shows the variation of absorption edge with the deposition time. These results suggest that the induction time for obtaining the good thin film of PbS could be 40min.

Acknowledgement

The author sincerely acknowledges UGC-DAE CSR, Indore for providing the characterization facilities.

References

1. D. Vankhade, A. Kothari, T. K. Chaudhari, *Journal of Elec. Mater.* **45**, 2789–2795 (2016).
2. N. Choudhury, B.K. Sarma, *Thin Solid Films*, **519**, 2132–2134 (2011).
3. G. Konstantatos and E.H. Sargent, *Appl. Phys. Lett.* **91**, 173505 (2007).
4. S. Rajathi, K. Kirubavathi, K. Selvaraju, *Arabian Journal of Chemistry*, **10**(8), 1167–1174 (2017).
5. F. Gode, O. Baglayan, E. Guneri, *Chalcogenide Letters*, **12**(10), 519–528 (2015).
6. A.G. Habte, F.G. Hone, F.B. Dejene, *Inorganic Chemistry Communications*, **103**, 107–112 (2019).

Environment Conservation Challenges Threats in Conservation of Biodiversity

Edited by

MR MUKUL MACHHINDRA BARWANT

DR VISHNU KIRAN MANAM

Environment Conservation, Challenges Threats in Conservation of Biodiversity

VOLUME - I

Edited by

MR MUKUL MACHHINDRA BARWANT

Assistant Professor in Botany,
Sanjivani Arts, Commerce and Science College,
Kopargoan, Ahmednagar, Maharashtra, India.
Email: mukulb.scieng@gmail.com

DR VISHNU KIRAN MANAM

Scientist – R&D/Technical
BMR Group
Chennai, Tamilnadu, India.

SCIENG PUBLICATIONS
VERSATILE DOMAINS | CHERISH YOUR WRITINGS

SCIENGPUBLICATIONS

Tamilnadu-604303 (INDIA)

(ISO 9001:2015 Certified Company)

Copyright © Editors

**Title: ENVIRONMENT CONSERVATION, CHALLENGES THREATS IN
CONSERVATION OF BIODIVERSITY**

Editor: Mr Mukul Machhindra Barwant

Dr Vishnu Kiran Manam

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First Published, 2022

ISBN: 978-93-5578-889-4

Published by:

SCIENG PUBLICATIONS

(ISO 9001:2015 Certified Company)

Janani Illam, Maniyakar Street

Anumandai, Marakkanam Taluk

Villupuram District, Tamilnadu 604303

Website: <http://sciengpublications.com>

Email: sciengpublications@gmail.com

editor@sciengpublications.com

Printed in India, in Association with with Bharti Publications, New Delh.

Disclaimer: The views expressed in the book are of the authors and not necessarily of the publisher, editors, associates and printer. Authors themselves are responsible for any kind of plagiarism found in their chapters and any related issues found with their chapter.

CONTENTS

PREFACE

iii

S. No.	Title	Page No.
1	THE IMPACT OF POLLUTION ON HUMAN HEALTH Snehan. Dhawale ¹ And D. A. Dhale ^{2*}	1-8
2	MARINE PLASTIC POLLUTION: PERSPECTIVE, INDIRECT SOURCE AND BIOREMEDIATION OF PLASTICS BY MICROORGANISMS A REVIEW Purnima ¹ & Pooja Singh ²	9-19
3	R RENEWABLE & ECO-FRIENDLY ENERGY RESOURCES MR. Keshav Kishor	20-26
4	BIODIVERSITY AND TOURISM DEVELOPMENT IN THE KAAS PLATEAU Ms. Asha Budharam Madavi	27-33
5	ECOLOGICAL IMPORTANCE OF SACRED GROVES Jayashree Nair	34-39
6	DIM HOPE FOR ECOLOGICAL HOTSPOTS OF INDIA Balaji Sundaramahalingam	40-46
7	IMPACT OF FERROALLOYS INDUSTRY POLLUTION ON SURROUNDING AGRICULTURAL SOIL QUALITY Mahendra Gulabrao Thakre ¹ and Pramod Ramkrishna Chaudhari ²	47-54
8	NATURAL RESOURCE MANAGEMENT Shaista Khan	55-61
9	STUDY ON SYNTHETIC SEED PRODUCTION IN TRADITIONAL MEDICINAL PLANT CRYPTOLEPIS GRANDIFLORA WIGHT & ARN (APOCYNACEAE) Dr. R. Prema	62-68
10	BIODIVERSITY AS WEALTH K.M. Ranjalkar*& K.F. Shelke ¹	69-73
11	EFFECT OF CLIMATIC CHANGES ON CROP IMPROVEMENT Dr. Thirunahari Ugandhar	74-81
12	POLLUTION (AIR, WATER, SOIL) CAUSES EFFECT STRATEGIES TO CONTROL PRECAUTION Prof. Dr. Sunita Gulabrao Gaikwad	82-89

Chapter**12****POLLUTION (AIR, WATER, SOIL) CAUSES EFFECT
STRATEGIES TO CONTROL PRECAUTION****PROF. DR. SUNITA GULABRAO GAIKWAD**

B. J. Patel Art's Com and Science College Taloda
Tal. Taloda Dist. Nandurbar

*Corresponding Author: Dr. Sunita Gulabrao Gaikwad,
Email: sunitagulabraogaikwad@gmail.com.

ABSTRACT

Environmental pollution is not a new phenomenon; Environmental pollution is one of the most serious global challenges. Man's activities through urbanization, industrialization, mining, and exploration are at the forefront of global environmental pollution. Environmental pollution made by industrial emissions has a detrimental effect on humans, animals, plants, soil, buildings and structures. It reduces the transparency of the atmosphere, increases the humidity, pollutes the water and soil and expands the diseases. Polluted air can be dangerous, even if the pollutants are invisible. It can make people's eyes burn and make them have difficulty breathing. It can also increase the risk of lung cancer. Volcanic gases, such as sulfur dioxide, can kill nearby residents and make the soil infertile for years. Both developed and developing nations share this burden together, though awareness and stricter laws in developed countries have contributed to a larger extent in protecting their environment. Air, water, and soil; the causes and effects of pollution; and proffers solutions in combating pollution for sustainable environment and health.

KEYWORDS: Global industrialization, Environmental pollution, Sustainable

INTRODUCTION

Environmental pollution is multidisciplinary science chemistry, physics, agriculture, life sciences, health, medicine, etc. In a broader sense it is the study of the sources, reactions, transport, effects and fate of chemical species in the air, water and soil and the effect of human activity on this. Pollutant means a substance in the environment, greater than the natural abundance due to human activity, which ultimately has a detrimental effect on the

environment and so on living organisms and the human race. Examples are lead, mercury, sulfur dioxide, carbon monoxide, etc. Accumulation of air pollution, especially sulfur dioxide and smoke, reaching 1,500 mg/m³, resulted in an increase in the number of deaths (4,000 deaths) in December 1952 in London and in 1963 in New York City (400 deaths) (Kassomenos P, Kelessis et al 2012). An association of pollution with mortality was reported on the basis of monitoring of outdoor pollution in six US metropolitan cities (Dockery DW, Pope et al 1993). In every case, it seems that mortality was closely related to the levels of fine, inhalable, and sulphate particles more than with the levels of total particulate pollution, aerosol acidity, sulfur dioxide, or nitrogen dioxide (Dockery DW, Pope et al 1993).

Private and governmental entities and authorities implement actions to ensure the air quality (Newlands 2015). Air quality standards and guidelines were adopted for the different pollutants by the WHO and EPA as a tool for the management of air quality (US EPA). These standards have to be compared to the emissions inventory standards by causal analysis and dispersion modelling in order to reveal the problematic areas (NEPIS 2017). Inventories are generally based on a combination of direct measurements and emissions modelling (Sivitanides M, Shah V 2011). Concerning industrial emissions, collectors and closed systems can keep the air pollution to the minimal standards imposed by legislation (Spiegel J, Maystre 2019).

Water pollution is organic and inorganic charge and biological charge (10) at high levels that affect the water quality (Maipa V, Alamanos Y, Bezirtzoglou E 2001). (Bezirtzoglou E, Dimitriou D, Panagiou 1996). Toxic effects induced by ozone are registered in urban areas all over the world, causing biochemical, morphologic, functional, and immunological disorders (Lippmann M 1989). Pollution is the introduction of harmful materials into the environment. These harmful materials are called pollutants. Pollutants can be natural, such as volcanic ash. Pollutants damage the quality of air, water, and soil.

- Air Pollution
- Water Pollution
- Soil Pollution

AIR POLLUTION

Polluted air can be dangerous, even if the pollutants are invisible. It can make people's eyes burn and make them have difficulty breathing. It can also increase the risk of lung cancer. Volcanic gases, such as sulfur dioxide, can kill nearby residents and make the soil infertile for years. Mount Vesuvius, a volcano in Italy, famously erupted in 79, killing hundreds of residents of the nearby towns of Pompeii and Herculaneum. Most victims of Vesuvius were not killed by lava or landslides caused by the eruption. They were choked, or asphyxiated, by deadly volcanic gases. Smog makes breathing difficult, especially for children and older adults. Some cities that suffer from extreme smog issue air

pollution warnings. The government of Hong Kong, for example, will warn people not to go outside or engage in strenuous physical activity (such as running or swimming) when smog is very thick.

Acid rain can kill all the trees in a forest. It can also devastate lakes, streams, and other waterways. When lakes become acidic, fish can't survive. In Sweden, acid rain created thousands of "dead lakes," where fish no longer live. Acid rain also wears away marble and other kinds of stone. It has erased the words on gravestones and damaged many historic buildings and monuments. The Taj Mahal, in Agra, India, was once gleaming white. Years of exposure to acid rain has left it pale. Greenhouse gases are another source of air pollution. Greenhouse gases such as carbon dioxide and methane occur naturally in the atmosphere. In fact, they are necessary for life on Earth. They absorb sunlight reflected from Earth, preventing it from escaping into space. By trapping heat in the atmosphere, they keep Earth warm enough for people to live. This is called the greenhouse effect. Global warming also contributes to the phenomenon of ocean acidification. Ocean acidification is the process of ocean waters absorbing more carbon dioxide from the atmosphere. Fewer organisms can survive in warmer, less salty waters. The ocean food web is threatened as plants and animals such as coral fail to adapt to more acidic oceans.

Fig. 1: Air Pollution

AIR POLLUTION CONTROL

Following are the measures one should adopt, to control air pollution:

AVOID USING VEHICLES

People should avoid using vehicles for shorter distances. Rather, they should prefer public modes of transport to travel from one place to another. This not only prevents pollution, but also conserves energy.

ENERGY CONSERVATION

A large number of fossil fuels are burnt to generate electricity. Therefore, do not forget to switch off the electrical appliances when not in use. Thus, you can save the environment at

the individual level. Use of energy-efficient devices such CFLs also controls pollution to a greater level.

USE OF CLEAN ENERGY RESOURCES

The use of solar, wind and geothermal energies reduce air pollution at a larger level. Various countries, including India, have implemented the use of these resources as a step towards a cleaner environment.

OTHER AIR POLLUTION CONTROL MEASURES INCLUDE

By minimizing and reducing the use of fire and fire products.

Since industrial emissions are one of the major causes of air pollution, the pollutants can be controlled or treated at the source itself to reduce its effects. For example, if the reactions of a certain raw material yield a pollutant, then the raw materials can be substituted with other less polluting materials.

Fuel substitution is another way of controlling air pollution. In many parts of India, petrol and diesel are being replaced by CNG – Compressed Natural Gas fuelled vehicles. These are mostly adopted by vehicles that aren't fully operating with ideal emission engines.

Another way of controlling air pollution caused by industries is to modify and maintain existing pieces of equipment so that the emission of pollutants is minimized.

Sometimes controlling pollutants at the source is not possible. In that case, we can have process control equipment to control the pollution.

A very effective way of controlling air pollution is by diluting the air pollutants.

WATER POLLUTION

Some polluted water looks muddy, smells bad, and has garbage floating in it. Some polluted water looks clean, but is filled with harmful chemicals you can't see or smell. Sometimes, polluted water harms people indirectly. They get sick because the fish that live in polluted water are unsafe to eat. They have too many pollutants in their flesh. Sewage that has not been properly treated is a common source of water pollution. Many cities around the world have poor sewage systems and sewage treatment plants. Delhi, the capital of India, is home to more than 21 million people. More than half the sewage and other waste produced in the city are dumped into the Yamuna River. This pollution makes the river dangerous to use as a source of water for drinking or hygiene. It also reduces the river's fishery, resulting in less food for the local community. A major source of water pollution is fertilizer used in agriculture. Fertilizer is material added to soil to make plants grow larger and faster. Fertilizers usually contain large amounts of the element's nitrogen and phosphorus, which help plants grow. Rainwater washes fertilizer into streams and lakes. There, the nitrogen and phosphorus cause cyanobacteria to form harmful algal blooms. Heat can pollute water. Power plants, for example, produce a huge

amount of heat. Power plants are often located on rivers so they can use the water as a coolant. Cool water circulates through the plant, absorbing heat. The heated water is then returned to the river. Aquatic creatures are sensitive to changes in temperature. Some fish, for example, can only live-in cold water. Warmer river temperatures prevent fish eggs from hatching. Warmer river water also contributes to harmful algal blooms.

Fig. 2: Water Pollution

CONTROL MEASURE OF WATER POLLUTION

An ambitious plan to save the river called the Ganga Action Plan was launched in 1985.

Treatment of sewage water and the industrial effluents before releasing it into water bodies. Hot water should be cooled before release from the power plants.

Excessive use of fertilizers and pesticides should be avoided. Organic farming and efficient use of animal residues as fertilizers can replace chemical fertilizers.

Water hyacinth (an aquatic weed, invasive species) can purify water by taking some toxic materials and a number of heavy metals from water.

Oil spills in water can be cleaned with the help of Bregoli — a by-product of paper industry resembling sawdust, oil zapper, microorganisms.

It has been suggested that we should plant eucalyptus trees all along sewage ponds. These trees absorb all surplus wastewater rapidly and release pure water vapor into the atmosphere.

SOIL POLLUTION

VARIOUS SOURCES OF SOIL POLLUTION

1. AGRICULTURAL SOURCES

Agricultural practices such as the use of non-organic products in crop and livestock production lead to soil pollution. These substances include artificial chemical pesticides, herbicides, fungicides, and fertilizers, as discussed below:

I) PESTICIDES, HERBICIDES, AND INSECTICIDES

The introduction of modern pesticides, herbicides, and insecticides has resulted in an increase in the use of agricultural chemicals. These chemicals are used to control the

pests, insects, weeds, fungi, and diseases that attack crops. Most of these chemicals are non-biodegradable, while others decompose to products that are toxic to soil. These products seep into the ground and act on the soil, thereby changing its structure, composition, and pH.

II) IMPROPER USE OF FERTILIZER

Fertilizers are mostly used to correct the deficiency of soil nutrients. A soil that is deficient of potassium, calcium, nitrogen, and sulfur, among other important macro-nutrients, should be treated with the right fertilizer and at the right amount. However, some farmers use fertilizers indiscriminately, leading to soil pollution. What is more, the materials used to manufacture fertilizers contain impurities that add to soil toxicity. For instance, the rock phosphates mineral used for the manufacture of mixed fertilizers contain traces of Asbestos, Cadmium, and Lead, which are transferred to the fertilizer during production. These metals are non-biodegradable and, with time, accumulate to toxic levels.

2. INDUSTRIAL SOURCES

Industrial wastes or by-products are among the leading causes of soil pollution. They can be in the form of gas, liquid, or solid substances. Carbon dioxide, nitrogen dioxide, sulfur dioxide, and carbon monoxide are some of the gases produced from industrial activities that cause considerable pollution to soil indirectly. These by-products combine with the rainwater causing the production of acidic rain, which changes the soil pH and, after that, affects the overall crop production. Industries also dump their solid and liquid effluents into the soil.

3. URBAN WASTE

Most developing countries have a problem controlling the disposal of municipal garbage. The garbage is dumped anyhow and contains wastes such as food waste, plastics, industrial wastes, e-waste, and general household wastes. It appears as if the urban administrators do not know that most of the non-biodegradable waste materials could be recycled and the organic materials disposed of in areas designated for natural decomposition.

4. SEWER SLUDGE

Sewage plants also contribute to soil pollution owing to how they dispose of sewage sludge from domestic and commercial waste. The sewage sludge is usually treated before being disposed of into land or bodies. When disposed of on land, the sludge can release high amounts of nutrients depending on the source that may surpass the natural soil nutrient requirement, thus posing a risk to human health and/or the ecosystem at large. Sewer sludge may also contain high levels of metals, further polluting the soil.

Fig. 3: Soil Pollution

CONTROL OF SOIL POLLUTION

Reducing chemical fertilizer and pesticide use: Applying bio fertilizers and manures can reduce chemical fertilizer and pesticide use. Biological methods of pest control can also reduce the use of pesticides and thereby minimize soil pollution.

Reusing of materials: Materials such as glass containers, plastic bags, paper and cloth can be reused at domestic levels rather than being disposed, reducing solid waste pollution.

Recycling and recovery of materials: This is a reasonable solution for reducing soil pollution. Materials such as paper and some kinds of plastics and glass can and are being recycled. This decreases the volume of refuse and helps in the conservation of natural resources. For example, the recovery of 1 tonne of paper can save 17 trees.

Reforestation: Control of land loss and soil erosion can be attempted through restoring forest and grass cover to check wastelands, soil erosion, and floods. Crop rotation or mixed cropping can improve the fertility of the land:

Use of pesticides should be minimized.

REFERENCES

- Bezirtzoglou, E., Dimitriou, D., & Panagiou, A. (1996). Occurrence of *Clostridium perfringens* in river water by using a new procedure. *Anaerobe*, 2(3), 169-173.
- Dockery, D. W., Pope III, C. A., Xu, X., & Spengler, J. D. (1993). James H. Ware, Martha E. Fay.
- Maipa, V., Alamanos, Y., & Bezirtzoglou, E. (2001). Seasonal fluctuation of bacterial indicators in coastal waters. *Microbial ecology in health and disease*, 13(3), 143-146.
- Manisalidis, I., Stavropoulou, E., Stavropoulos, A., & Bezirtzoglou, E. (2020). Environmental and health impacts of air pollution: a review. *Frontiers in public health*, 8, 14.
- Morton, L. (1989). Health effects of ozone a critical review. *Japca*, 39(5), 672-695.

Newlands, M. (2013). Environmental activism, environmental politics, and representation: the framing of the British environmental activist movement (Doctoral dissertation, University of East London).

Venus, O. (2020). National Marine Microbead Policy in Developed Nations: How Microbead Bans Have Influenced Micro plastic Pollution in Waterways and Begun the Trend towards International Collaboration (Doctoral dissertation).

Yusuf, A. A., Yusuf, D. A., Jie, Z., Bello, T. Y., Tambaya, M., Abdullahi, B., & Dandakouta, H. (2021). Influence of waste oil-biodiesel on toxic pollutants from marine engine coupled with emission reduction measures at various loads. *Atmospheric Pollution Research*, 101258.

INDIAN WRITING IN ENGLISH

Insights, Interpretations and Illustrations

Edited by

Dr Sadhana Agrawal

Dr Bijender Singh

RABINDRANATH TAGORE'S *THE POST OFFICE*: A MOVING HUMAN TALE

DR RAJENDRA D. MORE

Rabindranath Tagore was a great Indian poet, short story writer, novelist and dramatist. He received the Nobel Prize for Literature in 1913 for *Gitanjali*, a collection of poems. Tagore had keen interest in drama since his childhood because his ancestors (father and grandfather) were interested in writing dramas and staging them. The music in his plays has an important role to play and it brings out the delicate display of emotion around an idea. The central theme in his plays is to display the various elements of his characters. His play *The Post Office* was published in 1912. It is about a child whose name is Amal, who was adopted by his father's friend. He suffers from a strange incurable disease. W. Andrew Robinson and Krishna Dutta have pointed out that the play "continues to occupy a special place in [Tagore's] reputation, both within Bengal and in the wider world" (Robinson and Dutta 35). It was written in four days (Iyer 26).

When Tagore was passing through the most crucial phase of his life, he wrote the play *The Post Office*. During this period Tagore was getting international fame. It was, however, the time when he was passing through a great deal of personal bereavement. During the period of almost five years from 1902 to 1907, he saw the death of many close relatives. A series of deaths visited his family and friends. The death cycle began with the death of Tagore's wife in 1902, followed by his daughter's death, Renuka, the very next year. This calamity was followed by the death of one of the dearest disciples of Tagore, Satish Roy in 1904. In 1905 Tagore again witnessed death. Now his father died. In 1907, his youngest son died. These calamities forced him to look towards God and find peace in Him. *Gitanjali* and *The Post Office* were written during this crucial period of Tagore's life.

The play *The Post Office* was written in 1911. It was staged for the first time in 1913 by the Irish Theatre in London. W. B. Yeats was present to see this play. It was supervised and directed by W. B. Yeats and Lady Gregory. W. B. Yeats was the man who produced the first English version of the play. He has written the "Preface" to it (Yeats 311). The Bengali original was performed at Jorasanko Theatre in Kolkata in 1917 (Lal 75). 105 performances of this play were conducted in Germany alone during the World War II (*The Hindu* 2012). It was performed in the concentration camps to display its themes of a zest for life and the universal desire for freedom from slavery. It was performed several times in Hindi and most of them have followed a true and realistic sort of presentation, and genuinely failed to convey the metaphorical meaning of the play.

The play has many themes. One of them is liberation from captivity. The play shows the zest for life which is resonated in its various stage performances in concentration camps during World War II. The Spanish writer Juan Ramón Jiménez translated it into Spanish. It was also translated into French by André Gide and read on the radio in the night before Paris fell to the Nazis. A Polish translated version was staged under the supervision of Janusz Korczak in the Warsaw ghetto.

It is a simple story of a sick child which is really moving. Though the story is simple, yet its perusal makes one feel that there is something that meets the tie in the play. The suggestion that the play was an allegory was rejected out of hand by Tagore. He reiterated that the story was "very concrete" and it was a presentation of his own childhood. Amal stands as the boy whose soul has received the call of the open road. Finally, the closed gate is opened by the King's own physician.

The Post Office is the story of a young orphan boy, Amal, who is living with a man named Madhav. Madhav's wife had not been blessed with a child so she and her husband Madhav lived unhappily. The wife suggested the idea of adopting a child but Madhav was not ready for it. Amal's parents lived in the same village to which Madhav's wife also belonged. After some time, Madhav's wife died. Soon after, Amal's parents also died. This left Amal an orphan. Taking pity on Amal, Madhav brought him to his own home.

Amal was a sickly child. This kept Madhav very upset and mentally disturbed. He consulted a local physician. The village doctor asked Madhav to save the child from sun and wind and not to allow him to move out of doors. The village doctor was doubtful about the survival of the child. So Amal was made to stay in his room. One day Gaffar, Madhav's neighbour, came to visit him. He told Gaffar all about the problems Amal was facing.

Because of the sort of imprisonment in the house, Amal remains unhappy. Amal is keen to see the outside world. Amal wants to get some work in search of which he wants to go very far from the house. He sits in a room by the roadside. He meets many people. Isolation and physical weakness have made him ignorant of the ways of the world. He is attracted by everything that strangers and visitors describe to him. The curdseller impresses him by his stories. He becomes so happy that he decides to become a curdseller as soon as he becomes well again. He does not want to become a learned man because such people close themselves in their homes and keep studying books all the time. Amal, on the contrary, wants to move out of the house. He meets a watchman whose musical instrument attracts him. The watchman tells him that a new post office is coming up nearby. Amal is delighted at the news. He wishes to get a letter from the king.

Amal is friendly with all the strangers he meets. He is friendly even with the village headman who is not liked by anybody in the neighbourhood, because he is rough and rude. He ridicules Amal when he comes to know that Amal has been waiting for a letter from the king. When the headman departs, a young girl comes there. She is the daughter of a flowerseller. Amal loves flowers. Then a group of boys pass from that way. They are going to play. They ask Amal to come out and play with them. But he tells the boys that the doctor has prohibited him from going out of his home.

A few days pass, Amal's condition deteriorates. One day Gaffar comes to him. This old man comes to visit Amal in the guise of a fakir. He often tells Amal the stories of his journeys. In fact, however, they were all imaginary stories. The description of the Parrot's Island makes Amal extremely happy. Amal tells the old man disguised as a fakir that he imagines that the king's postman delivers letters. He also wants to become a postman.

Amal's illness is past recovery and everybody knows that he cannot recover from his illness. He imagines that the king will send a letter to him. The wicked headman plays a trick on him. Madhav is disturbed by these developments. Amal's condition was deteriorating. Another doctor is called. Amal says that he is well now. But he is feeling sleepy. Madhav knows that Amal's end is drawing close. The post office is the office of God and the king is God himself. At last, the doctor tells Madhav that Amal is now having a long sleep. In fact, Amal had died. Just then the flowergirl comes with a bunch of flowers for Amal but all is in vain as he sinks into deep eternal sleep. As per the opinion of Prof. D. V. K. Raghavacharyayulu:

The plays of Rabindranath Tagore reveal an organic continuity and a steady advancement in spiritual perception and psychological insight.

form of drama which was organically evolved by the inner causation of his art. (Raghavacharyayulu 35)

The subject-matter of the play *The Post Office* is very easy besides the simplicity of its story. The story is worth understanding and interesting as it contains the conventional characters. They do not belong to a high degree of society except the king. Amal is an orphan child who has been adopted by Madhav as his own son. But neither Madhav nor his wife is seen careful for Amal's health who is ill with an incurable disease, jaundice. Amal looks at other people who are very happy in his life. But he is kept indoors against his will. Amal hopelessly looks at the stream of life along the road and is influenced by it. He imagines as if he were a boy like those who had been playing in front of his window. When he sees the post office in front of his window, he thinks that one day the king's postman will bring a letter to him. Sitting inside the room, near the window, his physical condition becomes worse to worst and one day, he leaves for heavenly abode.

The Post Office is his symbolic representation of the different current of thoughts and views. The letter which is cherished by Amal throughout his illness is the suggestive symbol in the play. A letter comes from a far off land which is quite mysterious and it brings a message from someone whom we consider very loving to us. Amal always considers that the postman is particularly a privileged person who sets communion between two persons and brings them close to each other from distant places. This play provides a real background of the symbolism of the letter.

Amal is seriously sick and the village physician has suggested to Madhav, his adopted father, not to allow him (Amal) to go out of his room. Madhav obeys the physician and does not let him go or move outside the room. Then Amal is forced to stay near the window of the room which is by the roadside. From the window, he goes on watching several passersby. He meets several kinds of men and talks to them, regarding their professions. He meets the curdseller or a dairy-man, the village headman, the watchman and a flowergirl named Sudha. When Amal hears each one of his visitors and comes to know about one's profession, he too desires to be like that. Once he happens to see the king's postman from his window where he sits the whole day. He longs to be a postman and wants to deliver letters from door to door so that he may visit many places and many people.

Amal is confined to live inside his room and looks out of his window like a prisoner. On account of his serious and constant sickness, he remains unable to enjoy the beauty of nature outside his room that is like a prison for him. He remains worried about going out of his room. He desires for the arrival of the king's postman and hopes that the postman will bring a letter

to him. Gaffer consoles him by saying that the king's letter is on the way. It is to come very soon. Amal requests Gaffer to bring a letter for him from the king. Then, Amal begins to an imagination in his mind to see the king's postman and receives a letter from him.

The play *The Post Office* is a tragedy. "Tragedy is the limitation of an action that is serious, complete and of a certain magnitude in itself" (Aristotle 23). This is the definition of tragedy told by the Greek philosopher named Aristotle. In the tragedy, the hero has some flaw or fault in his character. This fault causes him unending miseries and pains in his life and consequently, he leaves for heavenly abode. The style of tragedy is grave and glorified. It is a dramatic presentation that expresses the character who is pitiable and pathetic. This type of character is encircled by tragic and unpleasant events and circumstances.

On the basis of the above-mentioned definition of tragedy, Tagore's *The Post Office* is a perfect tragedy. This is the story of an orphan whose parents are no more in the world and he is adopted by his aunt and uncle as their own son. His adopted father is Madhav and the adopted son is Amal.

The play *The Post Office* is widely read and appreciated by critics in different ways from the various corners of the world. Some read it for its linguistic style and unique nature of prose. Lot of critics and readers appreciate its dialogue and its appealing and touching simplicity. To Thompson it is an explosive satire. There are some who dismiss the longings of the sick boy as mere childish pranks. Many critics and audience think that there are autobiographical elements in the play. Vishvanath Naravane in his book *Rabindranath Tagore: A Philosophical Study* found out that Tagore tackles the problem of personality in *The Post Office*. Dr Iyengar takes it to be "One of the most deeply significant of Tagore's plays, which a child could read and understand, though it might intrigue the grown ups" (Iyengar 116).

W. B. Yeats appreciates this play and says, "This little play shows that it is very well constructed and conveys to the right audience an emotion of gentleness and peace" (Yeats 98). The play is full of symbolism. In literature symbolism has dual meaning. In the play *The Post Office*, characters and incidents which belong to the every-day world, indicate something unknown. The symbolism in the play is very suggestive and beautifully expressed. *The Post Office*, which is physical and is of the mind and world, may be considered to have been invested with such meaning by Tagore that it stands as a symbol for a Temple of God which transmits the prayer of men to God and God's grace to men. It is an allegorical play. It is not an

mystical ideas. There is interpretation of life mainly.

Works Cited

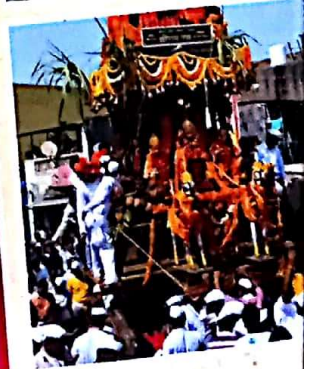
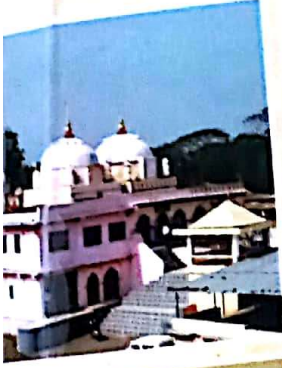
- Aristotle. *The Poetics of Aristotle*. Macmillan, 1898.
- Dutta, Krishna and Andrew Robinson, editors. *Rabindranath Tagore: The Myriad-Minded Man*. Bloomsbury, 1995.
- Iyengar, K. R. Srinivasa. *Indian Writing in English*. Asia Publishing House, 1962.
- Iyer, Netesan Sharda. *Musings on Indian Writing in English: Drama*. Sarup & Sons, 2007.p. 26.
- Lal, Ananda. "Introduction to Tagore's Plays." *Rabindranath Tagore: Three Plays*. Translated by Ananda Lal. Oxford U P, 2001.
- "Tagore for Today." (<http://www.thehindu.com/arts/theatre/article3839822.ece>). *The Hindu*. 30 Aug. 2012. Text of *The Post Office* (https://en.wikisource.org/wiki/The_Post_Office), en.wikisource.org
- Tagore, Rabindranath. *The Post Office*. West Margin Press, 2021.
- Yeats, William Butler. *The Collected Works of W.B. Yeats Vol. VI: Prefaces and Introductions. Part 6*. Simon & Schuster, 2008.

खानदेश वैभव

काल, आज आणि उद्या

नमो खानदेशा, नमो वंघ देशा ।
नमो भव्य देशा, नमो स्तव्य देशा ।
नमो उज्वला, थोर संपन्न देशा ।
नमो निर्मला, निस्तुला वैभवेशा ॥
- साने गुरुजी

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

प्रमुख संपादक : प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख
सहसंपादक : प्रा. डॉ. वासुदेव वले,
डॉ. जे. डी. गोपाळ, डॉ. दिपक शिरसाट

स्वानदेश वैभवः

काल, आज आणि उद्या

(प्राचार्य डॉ. भी. ना. पाटील सेवापूर्ती संशोधनपर ग्रंथ)

-: प्रमुख संपादक :-

प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख

इतिहास विभाग प्रमुख, अ. र. भा. गरुड महाविद्यालय, शेंदुर्णी

-: सहसंपादक :-

प्रा. डॉ. वासुदेव वले

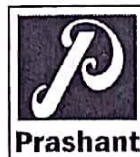
प्र. प्राचार्य, मराठी विभाग प्रमुख

श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा

डॉ. जे. डी. गोपाळ

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. दिपक शिरसाट

प्रशांत पब्लिकेशन्स

प्रशांत पब्लिकेशन्स

खानदेश वैभव : काल, आज आणि उद्या
(प्राचार्य डॉ. भी. ना. पाटील सेवापूर्ती निमित्त संशोधन ग्रंथ)
प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख । प्रा. डॉ. वासुदेव वले
डॉ. जे. डी. गोपाळ । डॉ. दिपक शिरसाट

© सुरक्षित

प्रकाशक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.

दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००

Email : prashantpublication.jal@gmail.com

Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : फेब्रुवारी २०२२

ISBN : 978-93-90862-26-9

मुद्रण : थॉमसन प्रेस (इंडिया) लि., दिल्ली

अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठावरील चित्रे : वि.का.राजवाडे मंडळ धुळे; महानुभव मंदिर कनाशी; सूर्यमूर्ती प्रकाशा;
पाटणा देवी मंदिर; फैजपूर अधिवेशन सभा; खानदेश सुलतान बहादूरशहा पहिलाची नाणी;
पारोळा रथोत्सव

मूल्य : ₹ 850 | \$ 30 | £ 25

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

४५. खानदेशातील आंबेडकरी चळवळीचे मुखपत्र 'दलित भारत' ४६७
- किशोर मेढे
४६. खानदेश आणि कविताकेंद्री नियतकालिके ४८७
- प्रा. डॉ. आशुतोष पाटील
४७. खानदेशातील साहित्यिकांचे मराठी साहित्याला योगदान ५०६
- प्र.प्राचार्य प्रा. डॉ. वासुदेव सोमाजी वले
४८. खानदेशातील पत्रकारितेचा संपन्न वारसा ५३८
- दिलीप तिवारी
४९. खानदेशातील लेवा गणबोली ५४४
- अ. कृ. नारखेडे
५०. खानदेशातील गुर्जर बोली ५५५
- डॉ. सविता पटेल
५१. खानदेशी खेळ व परंपरा ५६१
- प्रा. डॉ. महेश आर. पाटील
५२. खानदेश : जमातवादाचे नवे केंद्र ५६५
- इनायत परदेशी
५३. खानदेशचे गतवैभवी उच्चशिक्षण क्षेत्र : काही प्रश्न व त्यांचे उत्तरदायित्व ५७४
- प्रा. बी. पी. सावखेडकर
५४. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि खानदेश ५७९
- एस. आर. राजगुरे
५५. लोकशाही समाजवादाचे अग्रणी : कै. अप्पासाहेब ओंकार नारायण वाघ ५८९
- कै. प्राचार्य डॉ. किसन पाटील
५६. गोवा मुक्तीसंग्राम आणि खानदेश ६०९
- प्रा. डॉ. दिपक शिरसाट
५७. कॉ. शरद पाटील आणि सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष ६३७
- प्रा. कमलेश सुभाष बेडसे
- लेखक परिचय ६४६

— प्रा. कमलेश सुभाष बेडसे

इतिहास विभाग,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा, जि. नंदुरबार.

खानदेशात सत्यशोधक ब्राह्मणेतर चळवळीचा प्रभाव होता. काँ. शरद पाटील यांचे वडील तानाजी तुकाराम पाटील हे पहिल्या पिढीतील सत्यशोधक कार्यकर्ते होते. ब्राह्मणेतर चळवळीतही त्यांचा सहभाग होता. (पाळेकर भ.ब., १९६१:६९) कुटुंबातील जातीविरोधी संस्कारांमध्ये काँ. शरद पाटील यांची जडणघडण झाली. गिरीष कर्नाड यांच्यासारख्या थोर साहित्यिकाने त्यांचे लेखन काँ. शरद पाटील यांना अर्पण केले आहे. (कर्नाड गिरीष : २००५) यावरून त्यांची तत्वज्ञानातील उंची आपल्याला समजू शकते. खानदेशमधील धुळ्यासारख्या मागास जिल्ह्यात राहून, कोणत्याही विद्यापीठीय किंवा संस्थात्मक पाठबळ नसताना काँ. शरद पाटील यांनी आपल्या विद्वत्तेच्या जोरावर आणि जातीअंताच्या ध्येयाशी इमानदारी ठेवल्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर आपली छाप सोडता आली. महाराष्ट्रात जातीअंताच्या ध्येयाशी प्रतारणाविहीन इमानदारी राखून सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष हा क्रांतिकारी पक्ष त्यांनी उभारला. या लेखात काँ. शरद पाटील यांनी धुळे जिल्ह्यात मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष, किसान सभा यांची केलेली स्थापना, तसेच त्या अंतर्गत अनेक आंदोलने यांचा आढावा घेतला आहे. याशिवाय पक्ष नेतृत्वाशी जातीच्या प्रश्नावर टोकाचे मतभेद झाल्यामुळे त्यांनी सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. साधारणतः १९७८ पर्यंतच्या धुळ्यातील डाव्या चळवळीचे काँ. शरद पाटील यांनी नेतृत्व केले. या लेखात त्यांनी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेऊन पक्षाशी झालेल्या मतभेदांचा तसेच सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाच्या स्थापनेपर्यंतची चर्चा या लेखात केली आहे.

धुळे जिल्हा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व किसान सभा स्थापना :
काँ. शरद पाटील यांचे योगदान :

काँ. शरद पाटील यांच्या कार्याची सुरुवात १९४५ मध्ये झाली. कुटुंबातून सत्यशोधक ब्राह्मणेतर चळवळीचे जातिविरोधी संस्कार झाल्यामुळे ऐन तारुण्यातच त्यांनी आपली नाळ क्रांतिकारी विचारांशी जोडली. हिंदी कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुंबई कार्यालयात जे.जे. स्कूल ऑफ आर्टसचे शिक्षण सोडून स्टाफ आर्टिस्टचे काम करत असताना अनेक कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांशी परिचय झाला. पक्षाच्या आदेशानंतर धुळ्यात पक्षाचे काम उभारण्यात सुरुवात केली. उकाई धरणविरोधी चळवळ,

संघर्ष असा दिनक्रम सुरू होता. पक्ष सभासदांची नोंद करून घेत असताना त्यांच्या वर्गासोबत कॉ. शरद पाटील जात सुद्धा लिहून घेत. यावरून पक्षनेतृत्वाशी त्यांचा वाद झाला. जातीचे वास्तव स्वच्छणें दिसत असताना ब्राह्मणी कम्युनिस्ट नेतृत्वाला वर्ग हेच दिसत होते. अशा वेळी ब्राह्मणी कम्युनिस्ट नेतृत्वाविरोधात संघर्ष होणे अपरिहार्य होते.

माकपमध्ये असताना पक्षाच्या राजकीय धोरणा संदर्भातील मतभेद, पक्षांतर्गत संघटनात्मक मतभेद व वैचारिक मतभेदांमुळे शरद पाटील यांना सतत संघर्ष घावा लागला. या संघर्षाचा परिणाम म्हणजे शरद पाटील यांनी मा.क.प.चा राजीनामा देऊन सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली.

मा.क.प. अंतर्गत संघर्ष :

पक्षांतर्गत असलेल्या संघटनात्मक मतभेदात कॉ. गोदुताई परुळेकांशी मतभेद मोठ्या प्रमाणात होते. परुळेकर हेकेखोर असल्यामुळे आदिवासी व इतर कार्यकर्त्यांशी तुच्छतेने व अपमानकारक वागतात म्हणून तसेच पक्षांतर्गत गटबाजी करतात असे शरद पाटलांचे म्हणणे होते. गोदुताई परुळेकर ह्या महाराष्ट्र किसान संघेच्या अध्यक्ष होत्या. धुळ्यात मा.क.प.चे काम शरद पाटील यशस्वीपणे करत असताना दोघांमध्ये वाद निर्माण झाला. हा वाद १९७४ च्या तलासरी परिषदेनंतर समोर आला असला तरी त्या अगोदरपासून दोघात मतभेद होते. परुळेकांनी १९७३ साली फकीरराव डावखर यांना वाळून भिका पाटील या भ्रष्ट माणसाला उभे केले. परुळेकर गटबाजी करतात असा आरोप डावखर यांनी केला होता. त्यामुळे डावखरांना डावलले होते. त्यावेळी कॉ. पाटलांनी मेनस्ट्रीममधील लेखात चांदवडी परंपरागत मा.क.प.ची जागा जनता पक्षाला दिली अशी टीका केली. डावखर हे किती योग्य उमेदवार होते, त्यांना डावलल्यामुळे पक्षाचे किती नुकसान झाले, याची सविस्तर चर्चा शरद पाटलांनी केली आहे. (नव्या धोरणासाठी संघर्ष, १९८०:६९-७०) आदिवासींना हिंदू कोड बिल लावले पाहिजे, जेणेकरून आदिवासी सियांनाही आपल्या वडिलांच्या संपत्तीत वाटा मिळेल. परुळेकांनी त्याविरोधी भूमिका घेऊन सांगितले की, हिंदू कोड बिल आदिवासींना लावल्याने आदिवासी सियांचे नुकसान होईल. हिंदू कोड बिल आदिवासींना लागू केल्यास आदिवासी सियांना वाटा होत नाही. हिंदू कोड बिल आदिवासींनी लागू केल्यास आदिवासी सियांनी ती मुक्ती मिळेल असा आशावाद कॉ. शरद पाटलांना वाटत होता. (नव्या धोरणासाठी संघर्ष, १९८० : ७२-७३) तलासरी येथे झालेल्या महाराष्ट्र आदिवासी परिषद (१९७४) बाबत तीव्र मतभेद झाले. कॉ. शरद पाटलांनी कॉ. परुळेकांच्या वैचारिक भूमिकेला विरोध केला. आदिवासींची वेगळी जमातवाचक संघटना काढणे म्हणजे नव्या परिस्थितीत नव्या पद्धतीने जातिव्यवस्थाविरोधी लढ्याला

खानदेश वैभव : काल, आज आणि उद्या । ६३९

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, गोवा मुक्तिसंग्राम यात पक्षाच्यावतीने सहभाग घेतला. पक्षाचे काम करत असताना अनेक वेळा शरद पाटील यांना तुरुंगात जावे लागले. हर्सूल जेल (औरंगाबाद) मध्ये असताना चिकित्सकपणे मार्क्स वाचला. कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे व कॉ. बी.टी.रणदिवे (बी.टी.आर) यांच्यातील वाद विकोपाला गेला. त्यामुळे १९६४ मध्ये हिंदी कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडली. बी.टी.आर यांचा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष (मा.क.प.) म्हणून ओळखला गेला तर कॉ.डांगे यांचा गट भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष म्हणून ओळखला गेला. शरद पाटील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षात सामील झाले.

धुळ्यात पक्षाच्या कार्याची सुरुवात १९६८ मध्ये झाली असली तरी पक्ष स्थापनेचा प्रयत्न १९६४ अखेरीस झाला होता. ५ डिसेंबर १९६४ मालपूर (साक्री) येथे कॉ. श्री.य. कोल्हटकर (राज्य सेक्रेटरी) यांच्या हस्ते माकपच्या जिल्हा पक्षाची स्थापना करण्यात आली. (भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या (मार्क्सवादी) अहवाल : पान क्रमांक ०१) कॉ. कोल्हटकर, डॉ. सावंत, कॉ. मिरजकर, कॉ.जब्बार यांच्या सभा घेऊन कासारा, कापडणे, नंदूरबार येथे पक्षाच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्या. (भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या (मार्क्सवादी) अहवाल : पान क्र.०१) पक्ष स्थापनेनंतर काही दिवसांतच सार्वत्रिक धरणकडीत शरद पाटील यांना अटक करण्यात आली. १९६६ मध्ये मुक्ता झाल्यानंतर पुस्तक लेखनासाठी बडोदा येथे जाण्यासाठी रजा घेतली. बडोदा येथे गेल्यावर शरद पाटलांनी उभारलेल्या पक्षाचे कार्य मंदावले व पक्ष निष्क्रिय झाला.

प्राचीन भारताचा इतिहास जाणून घ्यावयाचा असेल तर संस्कृत यायला हवे. यासाठी बडोदा येथे पंडित मणिशंकर उपाध्याय यांच्याकडे गेले. परत आल्यानंतर पक्षाचे काम पुन्हा जोरदार सुरू केले. १९६९ मध्ये कॉ. गोदुताई परुळेकांचे शिबिर घेऊन पक्षाची अधिकृत स्थापना केली. कॉ. शरद पाटील यांना धुळे जिल्हा प्रादेशिक समितीचे सेक्रेटरी म्हणून निवडण्यात आले. माकपमध्ये काम करत असताना बेघरांचा लढा, महागाई विरोधात आंदोलने, वन अतिक्रमणधारक भूमिहीन आदिवासींचा लढा, एस.आर.पी. विरोधातील संघर्ष, काँग्रेस व इतर सत्ताधारी भांडवली पक्षाच्या विरोधातील संघर्ष अविरतपणे सुरू होता. (भा.क.प.(मार्क्सवादी)अहवाल (१९६८-१९७१) : ०३ ते ३३) धुळे जिल्ह्यात पक्ष मजबूत व्हावा म्हणून कॉ. प्रभाकर संझगिरी, कॉ. बी.टी.रणदिवे, कॉ. गोदुताई परुळेकर, कॉ. शरद पाटील यांचे अभ्यासवर्ग चालविले. (भा.क.प.(मार्क्सवादी) अहवाल (१९६८-१९७१):३२) याशिवाय धुळे जिल्हा किसान संघेची स्थापना मालपूर (साक्री) येथे केली. दिवसा श्रमिकांच्या मुक्तीसाठी लढा तर रात्री पुस्तकांशी

बगल देणे होय असे सांगितले. मतभेद असताना सुद्धा तलासरी परिषदेला साक्री, नवापूरहून ७४ कार्यकर्ते पाठविले. शरद पाटलांनी राज्य सेक्रेटरी कोल्हटकर यांना कळविले की, गोदुताई परळकरांच्या स्वभावाबद्दल अनेक तक्रारी पण अधिकार व वय यामुळे त्यांच्यामध्ये व परिपक्वता या दोन्ही दृष्टीने आघाडीवर होते. पण परिषदेत बोलणाऱ्यांमध्ये व प्रतिक्रता या दोन्ही दृष्टीने आघाडीवर होते. पण गोदुताईंनी त्यांना प्रोत्साहन देणे तर दूरच त्यांची अडवणूक करून त्यांचा तेजोभंग करायचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला. (नव्या धोरणासाठी संघर्ष, १९८०:६९-७०) कॉ. परळकरांच्या नेतृत्वाविरोधात फक्त शरद पाटील यांचीच तक्रार होती, 'गेल्या १४ महिन्यांत तर बी.एन.नार्वेकर (नाशिक) यांचीही अशीच तक्रार होती, 'गेल्या १४ महिन्यांत मला जो एकंदर पार्टी पुढारीपणाचा अनुभव आला. तो अतिशय कडवट आहे. त्यातून माझा पुरता भ्रमनिरास झाला.' (बी.एन.नार्वेकर : १९७६) परळकरांशी संघटनात्मक व वैचारिक पातळीवर मतभेद मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे शरद पाटलांनी नाइलाजाने परळकरांच्या राजीनाम्याची मागणी केली. (कॉ. शरद पाटील : १३/०८/१९७७) परंतु पक्ष नेतृत्वाने या मागणीकडे दुर्लक्ष केले व शेवटी शरद पाटील यांनी महाराष्ट्र किसान संघेचा उपाध्यक्ष पदाचा व कौन्सिल सभासदत्वाचा राजीनामा दिला.

माकपमध्ये संघटनात्मक मतभेदाशिवाय राजकीय मतभेदसुद्धा होते. माकपची जनता पक्षाशी कालबाह्य एकजूट असल्याचे शरद पाटलांचे म्हणणे होते. केंद्रातून काँग्रेसची उचलबांगडी करण्यासाठी जनता पक्षाशी केलेली आघाडी राज्यात काँग्रेसला पदच्युत करण्यासाठी चालू ठेवणे आवश्यक होते. पण राज्य विधानसभा निवडणुकांच्या अंतिम फेरीनंतर या आघाडीचे प्रयोजन संपले होते. जनता पक्ष समाजवादी होता. परंतु तो जमीनदार व भांडवलदारांची बाजू घेणारा असल्यामुळे श्रमिकांच्या शोषण कर्त्याला साथ देणे होईल. त्यामुळे डावा लोकशाहीवादी पर्याय उभा राहू शकत नाही अशी भूमिका शरद पाटील यांनी घेतली. पण पक्षाच्या नाफेरवादी भूमिकेमुळे महाराष्ट्रात पक्ष एकाकी पडत चालला आहे असेही पाटील यांनी चारंवार पक्ष नेतृत्वाला सांगितले. त्यामुळे कोल्हटकर यांच्याशी पाटील यांचा वाद झाला होता. या वेळेस कॉ. ज्योती बसू यांचा धुळे दौरा झाला. (कॉ. ज्योती बसू : १९७५) धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील डाव्या चळवळीचा परिचय व्हावा म्हणून 'महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट वार ऑन आदिवासीज' व श्रमिक संघटनेचा 'नोटस ऑन शहादा मुव्हमेंट' हे लेख कोल्हटकर यांच्याकडे दिले. (कॉ. ज्योती बसू : १९७५) साक्री येथे सभा होऊन कॉ. ज्योती बसू यांनी काँग्रेसच्या जनताद्रोही राजवटीवर जोरदार टीका केली, भूमिहीनांना जंगल जमीन द्यायचे काँग्रेस सरकार कसे नाकारत

आहे, याचेही विश्लेषण केले. यावेळी पक्ष संघटनेच्या जुन्या सवयीमुळे नवे डावपेच आखता येत नाही. पुढाऱ्याशिवाय पक्षसभासदांचे प्रतिनिधी घ्यावेत अशी मागणी कॉ. ज्योती बसू यांच्याकडे केली. (कॉ. ज्योती बसू : १९७५) यावेळी श्रमिक संघटनेच्या कॉ. कुमार शिराळकर, कॉ. वाहरू सोनवणे यांनी सुद्धा जनता पक्षाच्या युती विरोधात भूमिका घेतली होती. (कुमार शिराळकर : १९७७) परंतु पक्ष नेतृत्वाने कॉ. शरद पाटील यांच्या गंभीर इशार्याकडे लक्ष दिले नाही. २२, २४ मार्च १९७८ दरम्यान इचलकरंजी येथे झालेल्या राज्य परिषदेत पक्ष काँग्रेसपासून वेगळी भूमिका मांडायला नकार दिला. धुळे युनिटच्या लोकशाही अधिकाऱांची पूर्णपणे गळचेपी करण्यात आली. त्यामुळे धुळे जिल्हा कमिटी व माकपच्या राज्य कमिटीत संघर्ष वाढत गेला. भारतात मार्क्सवाद सर्वप्रथम उच्चजातवर्गाकडे गेल्यामुळे तो ब्राह्मणी व पोथिनिष्ठ बनला. मार्क्सवाद भारतातील जात पितृसत्ताक समाजाला लागू न करता युरोपियन वर्गीय क्रांतीचे स्वप्न पांरंपरिक मार्क्सवाद्यांनी पाहिले. मार्क्सने प्रतिपादलेल्या जातिविनाशाच्या आपोआपवादांचा सिद्धांत स्वीकारला. जात हा झमल्याचा भाग असून वर्ग हा पाया आहे. पाया फक्त आर्थिक उत्पादनसंबंधानी बनलेला आहे. भांडवलशाहीच्या विकासासोबत जात नष्ट होईल, अशी मांडणी पांरंपरिक मार्क्सवादी विचारवंतांनी भारतासंदर्भात केली. वर्गीय चळवळ पुरोगामी व जातिविरोधी लढा देणाऱ्या चळवळी प्रतिगामी असे सूत्र स्वीकारले.

साम्यवाद्यांनी व कम्युनिस्टांनी जातीच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच व नेतृत्व ब्राह्मणी असल्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कम्युनिस्टांपासून वेगळी संघटना स्थापना लागली. (गेल ऑमब्लेट : १९९४) जातीलढे व वर्गलढे यांचा समन्वयातून जातिअंत व वर्गअंत व्हावा असा डॉ. आंबेडकरांचा प्रयत्न होता. सत्यशोधक व आंबेडकरी चळवळीच्या या जातिविरोधी पार्श्वभूमीवर शरद पाटलांमध्ये जातीविरोधी लढ्याचे भान तीव्र होते. पक्ष सभासदांची नोंदणी करताना फक्त वर्ग लिहून न घेता आंबेडकरी चळवळीच्या या जातिविरोधी पार्श्वभूमीवर शरद पाटलांमध्ये जातिविरोधी जातिचिसुद्धा नोंद ते करत. जातीचे वास्तव निखळपणे दिसत असताना पोथिनिष्ठ व पांरंपरिक ब्राह्मणी मार्क्सवाद्यांना वर्ग हेच ब्रह्म दिसत होते. अशा वेळी कम्युनिस्ट नेतृत्वाच्या वैचारिक पोथिनिष्ठते विरुद्ध शरद पाटील यांना संघर्ष देणे क्रमप्राप्त होते. संस्कृत, पाली भाषांवर प्रभुत्व असल्यामुळे भारतीय इतिहासाचा सखोल अभ्यास झाला होता. त्यामुळे भारतीय इतिहास, तत्त्वज्ञान, संस्कृती व समाज यांचे यथार्थ आकलन मार्क्सवादाच्या वर्गीय दृष्टिकोनाएवजी जातवर्गीय दृष्टिकोनातून होऊ शकते. त्यासाठी वर्गलढा व जातीलढा यांच्या समन्वयातूनच श्रमिकांचा लढा उभारला जाऊ शकतो, अशी भूमिका त्यांनी प्रारंभीपासूनच घेतली. माकपमध्ये असतानाच १९७२ मध्ये 'दासशूद्रांची गुलामगिरी' ह्या महाग्रंथाचे हस्तलिखित तयार

खानदेश वैभव : काल, आज आणि उद्या । ६४९

याकडे लक्ष वेधले. इ.एम.एस. यांनी सदर लेखात भारतीय संस्कृती ही उच्चवर्गीयांनी निर्माण केली. शासकवर्ग हा संस्कृतीचा वाहक असतो, अशी विधाने केली. शरद पाटील यांनी या ब्राह्मणी मार्क्सवादी इतिहासाच्या आकलनावर जोरदार टीका केली व सांगितले की संस्कृतीचे निर्माण व वाहक हे उच्चवर्गीय नसून स्त्रिया, शूद्रातिशूद्र असतात असे सांगितले. एका शूद्र संशोधकाने मार्क्सवादी पोथिनिष्ठतेवर वैचारिक हल्ला केल्यामुळे ब्राह्मणी नेतृत्व हादरले.

राज्य सेक्रेटरी कोल्हटकरांनी १७ जून ७८ला राज्य सेक्रेटरीयटी बैठक बोलावून शरद पाटलांकडून 'मेनस्ट्रीम'मधील लेखाचा खुलासा मागितला. (कों. कोल्हटकर : ३ जून १९७८) नंतर शरद पाटलांना नोटीस बजावून 'माणूस' व 'मेनस्ट्रीम'मधील लेख पक्षशिस्तीचा भंग करीत असल्याचे सांगितले. अशाप्रकारे ब्राह्मणी पोथिनिष्ठतेवर टीका करणाऱ्या व जातिलढे आणि वर्गलढ्याच्या समन्वयाची भूमिका स्वीकारणाऱ्या शरद पाटलांची अब्राहणी वैचारिक भूमिका पक्षशिस्तीच्या नावाखाली दडपण्याचा प्रयत्न केला. सदर आरोपपत्राला शरद पाटील यांनी उत्तर देताना स्वतःवरील पक्षशिस्तीच्या भंगाच्या आरोपांचे खंडन केले व सांगितले की, 'भारतीय जनतेचा लढा केवळ वर्गव्यवस्था उच्छेदोपुत्ता मर्यादित राहणार नाही, तर जातिव्यवस्था उच्छेदापर्यंत त्याचा विस्तार होईल. फुलेंच्या सत्यशोधक आंदोलनाचे उच्च पातळीवर पुनरुज्जीवन होऊन या देशात वर्गव्यवस्था, जातिव्यवस्था व स्त्रीपुरुषविषमता या तीन बेड्या तोडायचा भारतीय श्रमिकांचा सर्वकष मुक्तिसंग्राम सुरू होईल.' तसेच आरोपपत्राला उत्तर देताना शेवटी सांगितले की, 'मी केवळ माकपच्या प्रचलित राजकीय धोरणाविरुद्धच आवाज उठवला आहे असे नाही, तर भारतीय इतिहास, तत्त्वज्ञान, संस्कृती व समाज यांच्या आकलनाबाबत साम्यवादी समाजवाद्यांनी परंपरागत वर्गवादी दृष्टिकोनाऐवजी वर्गीय-जातीय दृष्टिकोन स्वीकारायचा संघर्ष उभारलेला आहे. हा संघर्ष व डाव्या व लोकशाहीवादी चळवळीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने आपण मला पक्षाबाहेर काढले तरी तो संघर्ष पक्षात व पक्षाबाहेर वाढल्याशिवाय राहणार नाही.' (कों. शरद पाटील : १० जुलै १९७८) राजकीय, संघटनात्मक व वैचारिक संघर्ष माकपअंतर्गत तीव्र आहे. पक्षशिस्तीच्या नावाखाली मतभेद लोकशाहीवादी पद्धतीने मांडू न दिल्यामुळे शरद पाटील व धुळे जिल्हा युनिटने माकपचा राजीनामा दिला. या राजीनामापत्रातच सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाच्या अँडहॉक कमिटीची स्थापना केल्याचे जाहीर केले. त्यावेळी कों. नजूबाई गावीत, कों. शामा देसाई, कों. डॉंगर बागुल व इतर काँग्रेसी राजीनामा दिला. (धुळे जिल्हा माकप युनिटचे राजीनामापत्र : २३ जुलै १९७८)

झाले होते. सुरुवातीची काही प्रकरणे सोशल सायंटिस्टमध्ये प्रकाशित झाल्यानंतर त्यांचे सिरियलायझेशन बंद केले. धर्मद्रनाथ शास्त्री यांनी या ग्रंथाला युगप्रवर्तक ग्रंथ संबोधले आहे. याशिवाय अनेक महत्त्वपूर्ण लिखाण त्यांनी केले. रामायण व मार्क्सवाद (आपला महाराष्ट्र : १९७४) महाभारत व मार्क्सवाद (आपला महाराष्ट्र : १९७४), दासशूद्र कोण होते? (मागोवा, दिवाळी विशेषांक, ऑक्टो-नोव्हें १९७४), वर्ग-जातिव्यवस्था म्हणजे काय? व ती कशी नष्ट होईल? (समाज प्रबोधन पत्रिका, जाने-फेब्रु १९७५) जेपीच्या तात्त्विक व राजकीय मर्यादा जमेल धरून ही ते लोकशाही क्रांतीच्या संदर्भात क्रांतिकारी राहतील? (माणूस, ०६ ऑगस्ट १९७७) पुरोहित वर्गवर्चस्व व भारताचा सामाजिक इतिहास (मे-जून १९७५, समाज प्रबोधन पत्रिका), महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा (नोव्हें-डिसेंबर १९७७, स.प्र.पत्रिका) ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे मार्क्सवादी आकलन (स.प्र.पत्रिका, सप्टें-ऑक्टो १९७८), ब्राह्मण्यवादापासून साम्यवादाकडे (दै. स्वतंत्र भारत, ०८ फेब्रु १९७७) या लेखांमधून मार्क्सवाद्यांच्या पोथिनिष्ठतेवर हल्ला तसेच राजकीय धोरणासंदर्भातील नवा डावा पर्याय, जातीचा उदय, जाती-वर्गलढ्याचा समन्वय या विविध विषयांवर लिहीत होते.

रावसाहेब कसबे यांच्या 'झोत' या पुस्तकाविरोधात फॅसिस्ट शक्तींनी जोरदार आंदोलन केले. पुस्तकाची होळी केली. संपूर्ण महाराष्ट्रभर वैचारिक वादळ माजले होते. अशा पार्श्वभूमीवर माकपच्या ब्राह्मणी नेतृत्वाने 'झोत'च्या संदर्भात कोणतीही प्रतिक्रिया अगर लेख लिहून समर्थन केले नाही. त्यामुळे पारंपरिक मार्क्सवाद्यांच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या. शरद पाटील यांनी 'झोत'चे समर्थन करणारा 'रा.स्व. संघावर एका दलित विचारवंताच्या द्रष्टेपणाचा प्रकाशझोत', हा लेख लिहिला. (कों. शरद पाटील, माणूस : १९७८) त्यामध्ये ब्राह्मणी अब्राहणी तत्त्वज्ञाने, जातिव्यवस्था व लोकशाही क्रांती, जनसंघ व रा.स्व संघाची शक्तिस्थाने, त्यातून निर्माण होणारा हुकूमशाहीचा धोका याकडे लक्ष वेधले. भारतीय इतिहास व तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील डाव्याच्या कर्तव्यशून्यतेमुळे आर.एस.एस. व जनसंघाचा हिंदू राष्ट्रवाद कसा फोफावत आहे याचे विश्लेषण केले. डाव्याच्या व साम्यवाद्यांच्या ब्राह्मणी इतिहासलेखनावर टीका केली. तसेच या ज्ञानवर्गीय हुकूमशाहीचा सामना वर्गलढा व जातिलढा यांचा समन्वये उभारू शकणारी डावी आघाडी करेल असे सांगितले 'मेनस्ट्रीम' मध्ये २७ मे १९७८ ला 'ए स्ट्रगल फॉर अ न्यू लाईन' हा लेख लिहिला. नोव्हें. १९७७ च्या 'सोशल सायंटिस्ट'मध्ये इ.एम.एस. नंबुद्रिपांदांचा 'कास्ट्स, क्लासेस अँड पार्टीज इन मॉडर्न पोलिटिकल डेव्हलपमेंट' हा लेख आला. या लेखात इ.एम.एस. यांचे भारतीय इतिहासाबद्दलचे आकलन कसे चुकीचे आहे

सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष व इतर जन आघाड्यांची स्थापना :

मार्क्सवादी ब्राह्मणी नेतृत्वाशी मतभेद तीव्र झाल्यानंतर शरद पाटील यांनी सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाची १५ ऑक्टोबर १९७८ ला पानखेड्याचा चिंचपाडा ता. साक्री येथे केली. (सत्यशोधक मार्क्सवादी, १९८४ : १३) या स्थापना परिषदेत बुद्ध, मार्क्स, फुले, आंबेडकर यांचे फोटो ठेवण्यात आले. या परिषदेला ग्रामस्वराज्य समिती, श्रमिक संघटना, संघर्षवाहिनी यांचे प्रतिनिधी हजर होते. यावेळी धोरणात्मक निवेदनात पाटील म्हटले की, जातिव्यवस्थेचे मूळ समजल्याशिवाय तो बरा करता येणार नाही. त्यामुळे तिचा जातवर्गबिदास्यांच्या अंतासाठी डाव्या लोकशाहीवादी शक्तीची उगम, अंत, स्थित्यंतर समजून घेणे आवश्यक आहे. डावी आघाडी स्थापणार असल्याचे घोषित केले. पक्षासमोर भिक्खु संघाचा आदर्श ठेवला. कॉ. नजबाई गावीत यांना अध्यक्ष तर सरचिटणीसपदी कॉ.शरद पाटील यांची निवड करण्यात आली. कॉ.शरद पाटील यावेळी म्हणाले की, 'या घटनेला कम्युनिस्ट चळवळ पाखंडी ठरवेल.' या स्थापना परिषदेला सुमारे ५००० कार्यकर्ते हजर होते. अशाप्रकारे कॉ.शरद पाटील यांनी पोथिनिष्ठ ब्राह्मणी मार्क्सवादविरोधात राजकीय, संघटनात्मक व जातीच्या प्रश्नावर वैचारिक संघर्ष दिला. पक्षशिस्तीच्या नावाखाली जातवर्गबिदास्यांच्या अंतासाठीची अब्राहणी भूमिका रोखणाऱ्या माकपचा राजीनामा देऊन सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली.

सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाने आपल्या काही जनआघाड्या सुद्धा तयार केल्या होत्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने सत्यशोधक ग्रामीण कष्टकरी सभा, सत्यशोधक शेतमजूर सभा, सत्यशोधक कष्टकरी महिला सभा, सत्यशोधक युवा आंदोलन हे होते. तसेच आपल्या पक्षाच्या भूमिकेचा प्रचार व प्रसार व्हावा म्हणून सत्यशोधक मार्क्सवादी हे मासिक सुरू करण्यात आले. कॉ. शरद पाटील यांनी माकप मध्ये असतांना जाती लढे व वर्ग लढे वेगवेगळ्या पद्धतीने लढवायला नको हवेत अशी भूमिका घेतली. दोन्ही लढे हे संयुक्त पद्धतीने लढवावे, त्यांच्यात जात वर्ग लढे यांच्यात समन्वय असायला हवा यासाठी सत्यशोधक ग्रामीण कष्टकरी सभा २५ फेब्रुवारी १९७९ ला स्थापन केली. (सत्यशोधक मार्क्सवादी, १९८४ : १४)

अशा प्रकारे कॉम्रेड शरद पाटील यांनी माकप अंतर्गत राजकीय, संघटनात्मक मतभेद मांडून वैचारिक संघर्ष दिला. परिणामतः धुळे जिल्हा माकप कमिटी आणि राज्य कमिटी यांच्यात मतभेद तीव्र झाले. नंतर कॉ. शरद पाटील यांनी जातवर्गबिदास्य अंताच्या तत्वज्ञानावर आधारित सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली.

संदर्भ ग्रंथ :

प्राथमिक साधने (अप्रकाशित) :

(कॉ. शरद पाटील यांचे खाजगी कागदपत्र व पत्रव्यवहार)
भा.क.प (मार्क्सवादी) अहवाल (१९६८-१९७१) : भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या (मार्क्सवादी) धुळे जिल्हा प्रादेशिक समितीच्या ऑक्टोबर १९६८ ते नोव्हेंबर १९७१ पर्यंतच्या कार्याचा राजकीय व संघटनात्मक अहवाल. (हस्तालिखित अहवाल).

कॉ. शरद पाटील यांचे, कॉ. कोल्हटकर (माकप सेक्रेटरी) यांना पत्र, १३ जाने. १९७५.

कॉ. ज्योती बसू (१९७५) : कॉ. ज्योती बसूंच्या दौऱ्याचा अहवाल (३१/०५/१९७५) : कॉ. शरद पाटील यांच्या हस्तालिखितातील रिपोर्ट.

कॉ. बी.एन.नार्वेकर (१९७६) नाशिक, यांचे कॉ. शरद पाटील यांना पत्र, ०१.०९.१९७६.

कॉ. शरद पाटील (१३/०८/१९७७) : कॉ. शरद पाटील यांचे कॉ. कोल्हटकर, माकप सेक्रेटरी यांना पत्र.

कॉ. कुमार शिराळकर (१९७७) : कॉ. कुमार शिराळकरांचे (श्रमिक संघटना, शहादा) कॉ. शरद पाटील यांना पत्र, २७ जुलै १९७७.

कॉ. कोल्हटकर (३ जून १९७८) : कॉ. कोल्हटकर (माकप सेक्रेटरी) यांचे कॉ. शरद पाटील यांना पत्र मेनस्ट्रीममधील लेखाचा खुलासा करावा यासाठी पत्र, ३ जून १९७८.

कॉ. शरद पाटील यांना पक्षशिस्त भंगाची नोटीस, ३० जून १९७८.

कॉ. शरद पाटील (१० जुलै १९७८) : कॉ. शरद पाटील यांचे पक्षशिस्त भंगाच्या नोटीशीला, उत्तर १० जुलै १९७८.

धुळे जिल्हा माकप युनिटचे राजिनामापत्र : २३ जुलै १९७८

प्राथमिक साधने (प्रकाशित) :

नव्या धोरणासाठी संघर्ष (१९८०) : सत्यशोधक मार्क्सवादी प्रकाशन, धुळे.

कॉ. शरद पाटील (माणूस : १९७८) रा.स्व.संघावर एका दलित विचारवंताचा दृष्टेपणाचा प्रकाशझोत, माणूस, १३.४.१९७८.

कॉ. शरद पाटील (१९७८) : ए स्ट्रगल फॉर अ न्यू लाईन, मेनस्ट्रीम, २७ मे १९७८.

सत्यशोधक मार्क्सवादी (१९८४) ऑक्टो. नोव्हें : सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षाच्या दवा वाढादिवस शिबिराने मंजूर केलेला संघटनात्मक ठराव (१९७८-१९८४).

दुय्यम साधने :

गेल ऑमव्हेट (१९९४) : Dalits and the Democratic Revolution, Dr Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India, First Edition, Sage Publication, New Delhi.

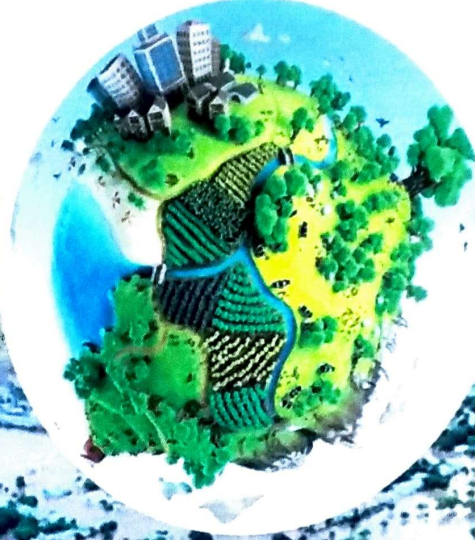
गिरीष कर्नाड (२००५) : Collected Plays, Vol. II Oxford University Press, Delhi

पाळेकर भ.ब. (१९६९) : 'जागृति'कार पाळेकर, प्रथमावृत्ती, जागृति छापखाना, बडोदा

खानदेश वैभव : काल, आज आणि उद्या । ६४५

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

● संपादक ●

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार
प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
२५	भारतात कृषी विकासासाठी कृषीमधील आधुनिक तंत्राचा वापर करणे	डॉ. एल.झेड. पाटील	१३६-१३९
२६	बुलढाणा जिल्ह्यातील शहरी केंद्रांचा पदानुक्रम	प्रा. डॉ. अमोल आर. भुयार	१४०-१४८
२७	नंदुरबार जिल्ह्यातील बदलत्या पीक विविधतेचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. उत्तम वेडू निळे प्रा. रुपेश रमेश देवरे डॉ. पगग विष्णुपंत तट्टे डॉ. संदीप सुभाष भावसार	१४९-१५६
२८	पर्यावरणीय बदलांमधील मानवाच्या भूमिकेचे भौगोलिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. दत्तात्रय शिंदे	१५७-१६२
२९	मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पातील जैवविविधता	डॉ. प्रमोद म. बावणे	१६३-१७१
३०	आपत्ती व्यवस्थापन	प्रा. संजय बा. नवले	१७२-१७६
३१	सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रातील सिकलसेल आजार व उपाययोजना : वैद्यकीय भूगोल दृष्टीकोन	डॉ. संजय नागायणराव कपले	१७७-१८५
३२	नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्ता : भौगोलिक अध्ययन	डॉ. संजय एन. कपले, प्रा. एफ. आर. खांडेकर, प्रा. डॉ. सावन देशमुख	१८६-१९२
३३	उर्जा संवर्धनामध्ये श्री गजानन महाराज संस्थान शेगावची भूमिका	अश्विनी बट्टीप्रसाद कायंदे	१९३-१९७
३४	भारतातील पर्यावरणीय बचाव चळवळी एक भौगोलिक आढावा	डॉ. राहुल देविदास इंगळे	१९८-२०१
३५	नागपूर जिल्ह्यातील ड्रॅगन पॅलेस पर्यटन स्थळाचे विकासात्मक विश्लेषण	डॉ. मनोज बी. गाथे	२०२-२०६
३६	नंदुरबार जिल्ह्यातील पर्यटन आणि धार्मिक स्थळे : भौगोलिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. हेमंतकुमार रत्नाकर रत्नपारखी	२०७-२१३
३७	बुलढाणा जिल्ह्यातील जंगलाखालील क्षेत्रातील बदल (२००३ ते २०१७)	प्रा. दिपक उ. अंबोरे	२१४-२२१
३८	हवामान बदल व कृषी क्षेत्रातील समस्या	प्रा. डॉ. नागनाथ माधवराव फड	२२२-२२६
३९	वाढते शहरवाढ हे पर्यावरणीय संकट	प्रा. डॉ. उमेशचंद्र बा. मडावी	२२७-२३०
४०	कृषी पर्यटन आणि ग्रामिण विकास एक दृष्टीक्षेप	डॉ. वासुदेव जे. उईके	२३१-२३८

२७. नंदुरबार जिल्ह्यातील बदलत्या पीक विविधतेचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. उत्तम वेडू निळे

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग पू. सा. गु. वि. प्र. मंडळाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्याल, शहादा, जि. नंदुरबार.

Email ID- druvnile@gmail.com Mob. No. ०९४२१६१४३४२

डॉ. रुपेश रमेश देवरे

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग, ग.तु. पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नंदुरबार, जि. नंदुरबार.

Email ID- rrdeore1603@gmail.com Mob. No. ०९४०४५७१५७१

डॉ. पराग विष्णुपंत तट्टे

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग च. ह. चौधरी कला, शं. गो. पटेल वाणिज्य, बा.
भ.जा.पटेल विज्ञान महाविद्याल, तळोदा जि. नंदुरबार.

Email ID- parag.tatte525@gmail.com Mob. No. ०८२७५३९५२७०

डॉ. संदीप सुभाष भावसार

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग, ग.तु. पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नंदुरबार, जि. नंदुरबार.

Email ID- sandipbhavsar83@gmail.com Mob.No. ०७५८८६२९३५५

मारांश:

सध्या जगातील अनेक देशात शेतीचे आधुनिकीकरण होत आहे. या कारणास्तव पीक विविधतेतही स्वाभाविकपणे वाढ होत आहे. मानवनिर्मित कारणांमुळे (घटकांमुळे) उष्ण व समशितोष्ण कटिबंधीय देशातही पीक विविधता प्रचंड प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढतच आहे. बदलत्या कृषी तंत्रज्ञानामुळे भविष्यात यात प्रचंड वाढ होण्याची शक्यता नाकारता येते नाही.

विविध पीकांची निवड व त्यांचा क्षेत्र विस्तार या गोष्टी त्या प्रदेशाची प्राकृतीक रचना, तापमान, पर्जन्य, बाजारपेठेतील मालाच्या किंमती व शेतक-यांचा पीक उत्पादनाचा हेतू व दृष्टीकोन यावर अवलंबून असतो. प्रस्तुत शोध निबंधात नंदुरबार जिल्ह्यातील पीकांच्या विविधतेचा २००८-०९ आणि २०१८-१९ या दशकाच्या सदर्भात अभ्यास केला आहे.

२००८-०९ या वर्षात सर्वात कमी पीक विविधता अक्राणी तालुक्यात आढळते तर सर्वात जास्त पीक विविधता अक्कलकुवा तालुक्यात आढळते. २०१८-१९ मध्ये सर्वात कमी पीक विविधता नवापूर तालुक्यात आढळते तर सर्वाधिक पीक विविधता तळोदा तालुक्यात आढळते.

गेल्या दोन दशकांत शेतीचे आधुनिकीकरण, अंतराष्ट्रीय बाजार-पेठांत शेतमालांना मिळणारा भाव, खुली अर्थव्यवस्था, शेतमाल निर्यातीला परवाणगी यासारख्या विविध कारणंमुळे पीक प्रारुपात बदल पडून येवून पीक विविधतेवर या सर्वांचा एकत्रीत परिणाम झालेला आढळून येत आहे.

बीज संज्ञा: पीक विविधता, सेंद्रीय खते, निर्देशांक, जलसिंचन, बागाईत, मृदा, प्राकृतिक रचना बाजार पेठ, अर्थव्यवस्था.

प्रास्ताविक :

नंदुरबार जिल्ह्याची निर्मिती सन १९९८ साली धुळे जिल्ह्याच्या विभाजनातून झाली. नंदुरबार जिल्हा आर्थिक दृष्ट्या मागास म्हणून ओळखला जातो. तर आदिवासी जिल्हा ही त्याची पारंपारीक ओळख आहे. तसेच नंदुरबार जिल्ह्याला प्राचिन व मध्ययुगीन इतिहासाचा वारसा लाभलेला आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८४.५४% लोकसंख्या ग्रामिण भागात तर १५.४६% लोकसंख्या शहरी भागात राहते. कृषी (शेती) हाच जिल्ह्याचा मुख्य व्यवसाय आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यात, गहू, ज्वारी, बाजरी, मका, हरभरा, तूर, मूग, कुळीद, उडीद, ऊस, कापूस, सूर्यफूल, भुईमूग या पिकांचे प्रामुख्याने उत्पादन घेतले जाते. परंतु जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यांत वरील सर्व प्रकारची पीके घेतली जात नाहीत. काही तालुक्यात तूर, उडीद, भुईमूग, बटी, हरभरा यासारखी पीके घेतली जातात. तर काही तालुक्यात मूंग, ऊस, गहू, बाजरी ही पीके घेतली जातात. ज्वारी व मका हे तृणधान्य पीक संपूर्ण जिल्ह्यात ची प्रामुख्याने घेतले जाते. अक्कलकुवा व नवापूर या तालुक्यात तांदुळ हे पिके घेतले जाते. बाजार पेठेत मिळणारी चांगली किंमत व जलसिंचन सुविधांमुळे अलीकडील काळात अक्राणी तालुका वगळता कापूस पिकाची लागवड जिल्ह्यात वाढत आहे.

उद्दीष्टे :

१) हवामान, जलसिंचन सोयी, बाजारभाव आणि मानवी प्रवृत्ती यांच्या बदलामुळे पीक

प्रारुपात व पीक विविधतेत झालेला बदल अभ्यासणे.

२) कमी, मध्यम व जास्त पिक विविधता असणारे प्रदेश दर्शवणे.

३) २००८-०९ ते २०१८-१९ या दशकात पीक उत्पादनात काय बदल झाला आहे व कोणती नविन पीके घेण्यास सुरुवात झाली याच अभ्यास करणे.

४) बदलत्या पीक विविधतेमागील कारणांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी अभ्यास क्षेत्र म्हणून नंदुरबार जिल्ह्याची निवड केलेली आहे. नंदुरबार जिल्हा तापी नदीच्या वरच्या खो-यात महाराष्ट्र राज्याच्या वायव्य दिशेला वसलेला आहे. नंदुरबार जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $21^{\circ}00'$ ते $22^{\circ}03'$ उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $73^{\circ}31'$ ते $74^{\circ}32'$ पूर्व रेखांश आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 4038.23 चौ.कि.मी. आहे. समुद्रसपाटीपासून जिल्ह्याची उंची सुमारे 300 मी. ते 600 मी. दरम्यान आहे. तापी नदीच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वताच्या अनेक रांगा पसरलेल्या आहेत. यातील काही प्रमुख ठिकाणांची स.स. उंची पुढील प्रमाणे तोरणमाळ (1050 मी.), मास्को (1200 मी.), अस्तंभा (1325 मी.) असून जिल्ह्यातील सर्वोच्च उंची 1325 मी व सर्वात सखल (निम्नतम) भाग 130 मी. आहे. जिल्ह्यात तापी मुख्य नदी असून नागन,

गोमाई, देहली वाकी, सुकी या नद्या आहेत. नंदुरबार जिल्ह्याचे हवामान कोरडे असून पावसाळा आणि हिवाळा ऋतु वगळता सामान्यता फार उष्ण आहे. जिल्ह्याचे जास्तीत जास्त तापमान 400 असून कमीत कमी तापमान 120 आहे. सरासरी आर्द्रता सर्वोच्च ऑगस्ट व सप्टेंबर महिन्यात (75%) तर कमीत कमी मे महिन्यात (22%) आढळते. जिल्ह्यात सरासरी 1000 मी.मी. इतका पाऊस पडतो. सातपुडा पर्वतरांगामध्ये पावसाचे प्रमाणे सर्वाधिक असते. जिल्ह्यातील जमिन ढोबळ मानाने हलकी, मध्यम प्रतिची व काळी कसदार या तीन प्रकारात मोडते. एकूण जमिनीच्या 80% जमिन हलक्या प्रतिची 35% मध्य प्रतिची व 25% जमिन काळी कसदार अशी जमिनीची प्रतवारी आहे.

अभ्यास पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी दुय्यम प्रकारच्या आकडेवारीचा उपयोग केलेला आहे. या कामी सर्व आकडेवारी व सांख्यिकीय माहिती नंदुरबार जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन या पुस्तकातून घेतली आहे. तसेच नंदुरबार जिल्ह्याची पीक विविधता आकृतिबंध काढून त्यांचे भौगोलिक विश्लेषण करण्यासाठी जसबिरसिंग यांनी 1976 साली संशोधित केलेले पीक विविधता सुत्र वापरले आहे. पीक विविधतेसाठी $2008-09$ व $2016-17$ या वर्षातील पिकांचा अभ्यास विचारात घेतलेला आहे.

विषय विवेचन:

पीक विविधता म्हणजे एखाद्या प्रदेशात पिकांची संख्या भरपूर असणे. म्हणजेच पिकांची संख्या जास्त तेवढी पीक विविधता जास्त असते. याउलट जेवढी पिकांची संख्या कमी तेवढी पीक विविधता कमी असते. पीक विविधता ठरवतांना विशिष्ट प्रदेशातील वेगवेगळ्या पिकांखालील क्षेत्र व एकूण पीकांची संख्या यांच्या गुणोत्तरावरून ठरवली जाते (कृषी भूगोल, डॉ. सुरेश फुले) थोडक्यात पीक विविधता म्हणजे विशिष्ट क्षेत्रात ठराविक कालावधीत ठराविक पीकांचे उत्पादन घेणे होय.

पीक विविधता निर्देशांक काढण्यासाठी अनेक कृषीतज्ञांनी व शास्त्रज्ञांनी त्यांच्या वेगवेगळ्या सूत्रांच्या वापर केलेला आहे. त्यात प्रामुख्याने डॉ. भाटीया (१९६५), अय्यर (१९६९), डॉ. जसबिरसिंग (१९७६) गीब्स-मार्टीन (१९६२), प्लोरेन (१९४२), रेनवॉल (१९४९) याचा समावेश होतो. भाटीया यांनी १९६५ साली पीक विविधता निर्देशांक काढण्यासाठी स्वतःची एक पद्धती (सूत्र) विकसित केली. या पद्धतीत त्यांनी १००% वा त्यापेक्षा अधिक क्षेत्र असणा-याच पिकांचा विचार केला गेला.

पुढे अय्यर यांनी भाटीयांच्या सूत्रात थोडासा बदल करून तेच सूत्र वापरले या बदलामुळे यातील क्लिष्टता काही अंशी कमी झाली. अय्यर यांनी यात १% पेक्षा जास्त क्षेत्र असणा-या पिकांचा समावेश केला. पुन्हा १९७६ मध्ये जसबिरसिंग यांनीही भाटीयांच्याच पद्धतीत थोडासा बदल केला व त्या आधारे पीक विविधतेचा अभ्यास करून कृषी विभाग पाडले. प्रस्तुत शोध निबंधात नंदुरबार जिल्ह्याची पीक विविधता काढण्यासाठी भाटीया यांच्या सूत्रात बदल करून जसबिरसिंग यांनी १९७६ साली संशोधित सूत्राचा वापर केला आहे. ते सूत्र पुढील प्रमाणे.

$$\text{पीक विविधता निर्देशांक} = \frac{\text{'n' पिकांखालील क्षेत्राचे एकूण शेकडा प्रमाण}}{\text{'n' पिकांची संख्या}}$$

'n' पीक म्हणजे ५% किंवा त्यापेक्षा जास्त पिकांखालील क्षेत्र. म्हणून शोध निबंधात सूत्रात दर्शवल्या प्रमाणे ५% पेक्षा कमी क्षेत्र असलेले पीक विचारात घेतलेली नाहीत. जसबिरसिंग यांच्या मते जेवढी पीक विविधता जास्त तेवढा पीक निर्देशांक कमी असतो. याउलट जेवढी पीक विविधता कमी तेवढा पीक निर्देशांक जास्त असतो. निर्देशांक कमी झाला तर त्या भागात पीकांची निवड व पीकांखालील क्षेत्र यांच्यात जास्त स्पर्धा निर्माण होते. त्यामुळे पिकांची निवड बदलण्याची शक्यता असते. जर स्पर्धा वाढत असेल तर निर्देशांक कमी होतो.

सांख्यिकीय माहिती व आकडेवारीच्या विश्लेषणावरून प्राप्त झालेल्या पीक विविधता निर्देशांकावरून नंदुरबार जिल्ह्यासाठी पीक विविधता आकृतीबंध तयार केलेल्या आहे. निर्देशांक मुल्याचे एकूण तिन गट पाडलेले आहेत. यावरून प्रत्येक गटातील पीक विविधता मुल्य गट, परिणाम व प्रत्येक गटात येणारे तालुके यांचा शोध घेतला आहे.

सारणी क्र. १

नंदुरबार जिल्ह्यातील पीक विविधता मूल्य

अ.क्र.	तालुके	२००८-०९	२०१८-१९
१	अक्कलकुआ	१०.५०	१४.३७
२	अक्राणी	१७.१५	१२.३०
३	तळोदा	१२.७३	११.८१
४	शहादा	११.०२	१५.६१
५	नंदुरबार	१२.१०	१३.२४
६	नवापूर	१५.९५	१५.३१

स्त्रोत: नंदुरबार जिल्हा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००८-०९ व २०१८-१९)

सारणी क्र. २

नंदुरबार जिल्ह्यातील पीक विविधता आकृतीबंध

अ.क्र.	पीक विविधता मूल्य गट (निर्देशांक)	परिणाम	तालुके	
			२००८-०९	२०१८-१९
१	१२ पेक्षा कमी	उच्च	अक्कलकुआ व शहादा	तळोदा
२	१२ ते १५	मध्यम	तळोदा व नंदुरबार	अक्कलकुआ, अक्राणी व नंदुरबार
३	१५ पेक्षा जास्त	निम्न	अक्राणी व नवापूर	शहादा व नवापूर

स्त्रोत: संशोधक

वरील पीक विविधता मूल्य व पीक विविधता आकृतीबंध सारणी आणि आकृतीच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की २००८-०९ या वर्षी पीकांची निवड पिक स्पर्धा अक्कलकुआ व शहादा या तालुक्यात जास्त आहे. तर नवापूर व अक्राणी तालुक्यात कमी आहे. तसेच २०१८-१९ या वर्षी पीकांची सर्वात जास्त विविधता अक्कलकुआ (१०.५०) या

तालुक्यात आढळते तर सर्वात कमी अक्राणी (१७.१५) वेधे दिसून येते. २०१८-१९ या वर्षाची तुलना केली असता यात बदल झालेला दिसून येतो. सर्वात जास्त विविधता तळोदा (१९.८१) तालुक्यात आढळते तर सर्वात कमी विविधता शहादा व नवापूर तालुक्यात आढळून येते.

वरील सारणीचे निरीक्षण करतांना एक महत्वाची बाब लक्षात येते की, २००८-०९ वर्षी उच्च पीक विविधता गटात येणारा शहादा तालुका २०१८-१९ या वर्षी मात्र स्वातः कमी पीक विविधता (१५.६१ - नि. मू.) असलेला तालुका असल्याचे निदर्शनास येते. वरील माहितीच्या विवेचनावरून एक बाब स्पष्ट निदर्शनास येते की जिल्ह्यातील पीक विविधतेत बदल घडून येत आहेत. दोन्ही वर्षांच्या तुलनेत सर्व तालुक्यांचे एका निर्देशांक गटातून दुसः या निर्देशांक गटात स्थलांतर झालेले आढळते. परंतु फक्त नवापूर तालुका याला अपवाद आहे.

पीक विविधता प्रदेश :

१) उच्च पीक विविधता प्रदेश (१२ पेक्षा कमी निर्देशांक):

प्रस्तुत संशोधनात २००८-०९ या वर्षी अक्कलकुवा व शहादा या तालुक्यात तर २०१८-१९ या वर्षी तळोदा या तालुक्यात उच्च पीक विविधता आढळते. याला कारण या तिन्ही तालुक्यात आढळणारी काळी कसदार मृदा होय, या प्रकारच्या जमिनीचा पट्टा तापी नदीपासून दोन्ही बाजूस १६ किमी लांब आढळतो. या पट्ट्यात सुपिक व कसदार गाळाची मृदा आढळते. आधुनिक शेती तंत्रज्ञान व लोकसंख्या वाढ या घटकांचा परिणाम होऊन तांदुळ, ज्वारी, मका, तूर, कापूस या पिकांत क्षेत्र विस्ताराच्या बाबत स्पर्धा चालते.

२) मध्यम पीक विविधता प्रदेश (१२ ते १५ निर्देशांक):

मध्यम पीक विविधतेचा तौलनिक अभ्यास केला असता २००८-०९ साली तळोदा व नंदुरबार आणि २०१८-१९ या वर्षी अक्कलकुवा, अक्राणी व नंदुरबार या तालुक्यात मध्यम स्वरूपाची पीक विविधता आढळते. अक्राणी तालुका नंदुरबार तालुक्याचा दक्षिण भागात हलक्या प्रतीची जमिन आढळते या प्रकारची जमिन बाजरी, ज्वारी, भूईमूग व कापूस या पिकांसाठी उत्तम आहे.

३) निम्न पीक विविधता प्रदेश (१५ पेक्षा जास्त निर्देशांक):

निम्न पीक विविधता प्रदेश या विभागात २००८-०९ या वर्षी नवापूर व अक्राणी या तालुक्यांचा समावेश होतो तर २०१८-१९ या वर्षी शहादा व नवापूर या तालुक्यांच्या समावेश होतो. शहादा व अक्राणी तालुक्यातील जमिनीचा उल्लेख वर केलेला आहे. नवापूर

तालुक्यात पश्चिम भागात हलकी प्रतीची मृदा आढळते तर तालुक्याच्या पूर्व भागात मध्यम प्रकारची मृदा आढळते.

४) पीक विविधतेतील बदल :

प्रस्तुत शोधनिबंधात २००८-०९ व २०१८-१९ या दोन वर्षांचा तुलनात्मक अध्ययनात पीक विविधतेत बरेच लक्षणीय बदल झालेले आढळून येतात. २००८-०९ या वर्षी अक्कलकुवा व शहादा या तालुक्यांच्या समावेश उच्च पिकविविधता गटात होता तर २०१० वर्षी तळोदा तालुका या गटात झाला पूर्वी हा तालुका मध्यम पिक विविधता प्रदेशात होता तर पूर्वीच्या अक्कलकुवा तालुका मध्यम प्रदेशात गेला शहादा तालुक्याचे स्थान उच्च प्रदेशातून एकदम निम्न पिक विविधता गटात घसरले. त्याच प्रमाणे २०१८ साली निम्न गटातील अक्राणी तालुका २००८ या वर्षी मध्यम गटात आला. तसेच पीक विविधता निर्देशांक मुल्यातही झालेले बदल ठळकपणे लक्षात येतात जसे अक्कलकुवा तालुक्याचे निर्देशांक मुल्य २००८-०९ साली १०.५० इतके होते ते २०१८-१९ साली १४.३७ इतके झाले. तसेच शहादा तालुक्याचे २००८-०९ साली निर्देशांक मुल्य ११.०२ इतके होते ते २०१८-१९ या वर्षी १५.६१ इतके झाले असाच बदल अक्राणी तालुक्यात दिसतो. या तालुक्याचे २००८-०९ साली निर्देशांक मुल्य १७.१५ इतके म्हणजे त्या वर्षीचे सर्वोच्च मुल्य होते तेच २०१८-१९ या वर्षी १२.३० इतके झाले. यावरून आपणास निर्देशांक मुल्यात झालेले वाढ व घट लक्षात येते. नवापूर व नंदुरबार तालुके मात्र ज्या गटात पूर्वी होते ते त्याच गटात कायम आहेत.

बाजार पेठेतील शेतमालाच्या किंमतीतील चढ उतार, कापसाला मिळणारा जास्त बाजारभाव, हवामान, जलसिंचन, यात्रीकीकरण, अधुनिक कृषी पध्दती, नवनविन बाजारपेठ निर्मिती वाहतुकीची साधने, संकरीत बि-बियाणे व रासायनिक, सेंद्रीय खतांचा वापर, शेतकऱ्यांची बदलती मनोवृत्ती, ग्रामीण रुढी व परंपरा व सर्वांचा एकत्रीत प्रभाव व हवामान बदल यांचा परिणाम स्वरूप पिक विविधता बदल झालेला आहे. कापूस या नगदी पिकाला मिळणारा जास्त बाजारभाव व सिंचन सुविधा यामुळे कापसाच्या लागवड क्षेत्रात लक्षणीय वाढ २०१८-१९ वर्षात दिसून येते. शहादा तालुक्यात कापसाचे क्षेत्र सर्वाधिक आढळते तसेच संपूर्ण जिल्ह्यात ठळक प्रमाणात कापसाची लागवड झालेली दिसते. तांदुळ, ज्वारी व मका या खादयान पीक लागवडीत कोणतेही बदल झालेले नाहीत तर भूईमूग या तेलबिया पिकाचे क्षेत्र घटले आहे. त्याखालोखाल उडीद, ऊस, तरू या पिकांचा समावेश होतो.

निष्कर्ष:

१. तांदुळ, ज्वारी व मका ही जिल्ह्यातील महत्वाची अन्नधान्य पीक आहेत.
२. ज्वारी व मका या पीकांत पीक निवड व क्षेत्र विस्तारासंबंधी स्पर्धा चालते.
३. २००८-०९ या वर्षाच्या तुलनेत कापूस या पिकाचे लागवड क्षेत्रात २०१८-१९ या वर्षी प्रचंड वाढ झाली आहे.
४. कापसाला मिळणा-या चांगल्या बाजार भावामुळे शेतक-यांचा कापूस लागवडीकडे कल वाढलेला आहे.
५. जिल्ह्यातील कृषी प्रारूप हळुहळु कापूस या पिकाभवती केंद्रीत होत आहे.
६. शहादा तालुक्यातील शेतक-यांनी मोठ्या प्रमाणावर कापसाची लागवड केल्याने १९९८ वर्षी पिक विविधतेत अग्रेसर असलेला तालुका २०१८-१९ मध्ये निम्न गटात स्थलांतरीत झाला आहे.
७. ज्वारी, मका या पिकानंतर कापूस हे तिस-या क्रमांकाचे महत्वाचे पीक आहे.
८. जिल्ह्यातील वाढत्या सिंचन सुविधांचा पिक विविधतेवर परिणाम झालेला आहे.
९. जिल्ह्यातील पीक विविधतेत बदल घडून येत आहे.

संदर्भ साहित्य :

१. कृषी भूगोल (डॉ. सुरेश फुले)
२. कापडणीस न. रा. (१९९९) नाशिक जिल्ह्यातील पीकांच्या विविधतेतील आकृतीबंधाचा भौगोलिक अभ्यास, शोध निबंध म. भू. प. जून १९९९.
३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - नंदुरबार जिल्हा २००८-०९ व २०१८-१९.
४. जंगले पी. पी. व भाटेवाल दादासाहेब (२००९) जळगाव जिल्ह्यातील बदलत्या पीक विविधतेचा अभ्यास (शोध निबंध - शोध, समीक्षा व मूल्यांकन रिसर्च जर्नल जाने.
५. Bhaita S.S. (1967) A New Measure of Agricultural Efficiency in U.P. India. *Eco. Geog.*, Vol.43, pp.244-260.
६. Bhatia S.S. (1965) Patterns of Crop Concentration and Diversification in India, *Economic Geography, Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 20, Pp. 471
७. Majid Husain (1996) Systematic Agricultural Geography. Rawat Publications Jaipur and New Delhi. pp. 360.
८. Majid Husain (2005) Agricultural Geography. Rawat Publication house Jaipur.

गांधीजी

आणि
भारतीय वैचारिक जडणघडण

- संपादक -

डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

- ◆ गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण
संपादक : डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

- ◆ GANDHIJI ANI BHARATIY VAICHARIK JADANGHADAN
Editor - Dr. Devanand Sakharan Ambhore
Miss. Vandana Jalindar Ambhore

- ◆ ISBN : 978-81-952462-2-9

- ◆ © डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
४/१२ MIG, ब्लॉक क्र. २, म्हाडा कॉलनी, सिव्हिल लाईन, वाशिम

- ◆ प्रथमावृत्ती
२ ऑक्टोबर २०२१

- ◆ मुखपृष्ठ
डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

- ◆ अक्षरजुळवणी
प्रा. मयुर बंडु लहाने
आकांक्षा पब्लिकेशन
९०९६५९३८४२

- ◆ प्रकाशक व मुद्रक
प्रा. मयुर बंडु लहाने
आकांक्षा पब्लिकेशन
हिवरखेड (रूप.) ता. तेल्हारा जि. अकोला
९०९६५९३८४२

Email ID : akankshajournal@gmail.com
lahane_mayur@rediffmail.com

- ◆ मूल्य : रु. २५० /-

या पुस्तकातील मजकुराशी प्रकाशक किंवा संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुर हे लेखकाचे स्वतंत्र विचार आहेत. तसेच कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी : शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, एक ऐतिहासिक अभ्यास
- डॉ. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे १ ते ५
२. सर्वोदय विचारधारेतून मानवी मुल्यांचे जतन
- डॉ. किशोर भारत कुडे ६ ते ११
३. महात्मा गांधीजींच्या विचाराची प्रासंगिकता
- डॉ. माधव शंकर वाघमारे १२ ते १५
४. महात्मा गांधींची सत्याग्रहाची संकल्पना : समज व गैर समज
- डॉ. सतीश कराड १६ ते २६
५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे सत्याग्रह : एक अध्ययन
- डॉ. गौतम म. मोरे २७ ते ३१
६. महात्मा गांधी यांचे विचार
- डॉ. डि. एस. अंभोरे ३२ ते ३४
७. महात्मा गांधींचे शैक्षणिक तत्वज्ञान
- डॉ. युवराज बालाराम गहेराव ३५ ते ३८
८. महात्मा गांधीजींचे विधायक कार्यक्रम आणि महिला सक्षमीकरण
- डॉ. अतुल पूंजाजी राऊत ३९ ते ४४
९. गांधीजी आणि महिला सक्षमीकरण
- डॉ. सुनिता माधवराव वाटोरे ४५ ते ४७
१०. गांधीजींची सर्वोदयाची संकल्पना
- डॉ. शीतल हरिश्चंद्र उजाडे ४८ ते ५४

३५. **गांधीजी के रचनात्मक कार्यक्रम**
- सहा. प्रा. पूर्णिमा नारायण संधानी १७१ ते १७६
३६. **Political Thought Of Mahatma Gandhi : An Overview**
- Dr. Pramod Gyandev Shinde १७७ ते १८३
- ✓ ३७. **Gandhian Moral Values**
- Prof. H. D. Sawant १८४ ते १८८
३८. **Mahatma Gandhi's Vision For Rural Development**
- Dr. S. M. Bhowate १८९ ते १९४
३९. **Gandhi And Women's Empowerment**
- Prof. Ravindra Hanmantrao Sagar १९५ ते २०४
४०. **Women's Empowerment Through
Physical Education And Sports**
- Mr. Ashok Jayaji Chatse २०५ ते २०९
४१. **Mahatma Gandhi And Rural Development**
- Asst. Prof. Komal D. Patangrao (Kankal) २१० ते २१६
४२. **Gandhian Philosophy Of Social Work**
- Asst. Prof. Arvind N. Bohra २१७ ते २२७
४३. **Gandhian Model Of Rural Development In India**
- Asst. Prof. Dnyaneshwar S. Gore २२८ ते २३४
४४. **Mahatma Gandhi And World Peace**
- Miss. Varsha D. Ingle २३५ ते २४२

Gandhian Moral Values

Prof. H. D. Sawant

Head

Department of Philosophy

Art, Commerce and Science College, Taloda, Dist. Nandurbar

Abstract :

Value Education in India from the ancient times has held a prime place of importance. From the gurukul stage the child not only learnt skills of reading and archery but more the philosophy of life in relation with its impermanence. Hence education in India was born of this vision to achieve one's experience in the absolute as a spark of the divine and in this process practice of one's duty accompanies the acquisition of knowledge. In the modern school system value education, was termed moral education or moral science. British were absolutely neutral in their policy towards religion and value education.

Our divinity will manifest by rendering selfless service to God, Society and participating in divine work. Those who do not serve self realized great men and hear their satsang discourses fall into the abysmal depths of depressing if they meditate; and sink into the mire of samsara if they indulge in worldly pleasures. The fortunate ones are those, who while doing selfless service and the divine work of God and Saints, get the bliss of their Self-God. Here I paid attention for alert Society towards our traditional but mostly effective educational system of Gurukuls.

Gandhi's views on value education plays a pivotal role in the reconstruction of Present society in the Twenty-first century. The word education means to bring out the best qualities inside to outside. Education of the heart is the most powerful instrument of human and social transformation. The nature of value education is mainly based on the understanding of the thought, the cultivation of thought; the

Introduction:

Mahatma Gandhi was a political leader and believed greatly in God. He never did anything to gain power or supremacy like the leaders do. He was the leader of the people. He cared for humanity and thus fought against the injustice done with the people. Truth and non-violence were his weapons. It is very difficult to follow ahimsa in every condition but Gandhiji never followed the path of violence. He also gave a lot of importance to health and cleanliness. The most interesting fact is that most of the things he preached in his life were from the practical experiences of his life. These principles are important in all the aspects of life like social, economic, educational, political, etc

Objective :

Taking the above into consideration, my study was aimed to verify the importance of Gandhian moral values for building moral, valuable and visionary society regarding philosophical aspects.

Methodology :

The research paper based on secondary data and information collected from variety of sources like books, newspapers, websites and traditional religious and spiritual literature.

Discussions and Results :

Gandhi's power was entirely of the spirit. He possessed no advantages of wealth, ancestry or office. He was not a diplomat, or an academic philosopher, or a creative artist. He was not a scholar. He was not even a saint in the traditional sense of the term. His strength was aimed at the conscience, that innermost chamber in the shrine of humanity. Gandhi refers his spiritual power in a variety of ways, depending upon the context in which the reference is made. But all the aspects of his thought- his acceptance of love as the supreme value, his emphasis on faith, devotion and spontaneity, his appeal to the

conscience as the final authority, his demand for service and sacrifice, his insistence on divinity of truth –are connected with the central principle which makes the human spirit the highest repository of reality and power.

When we turn to the main features of Gandhi's philosophy, the first characteristic that strikes us is his decisive preference for simplicity as against complexity, all-embracing and philosophically significant.

On the eve of Mahatma Gandhi's 150th birth anniversary, Kovind said that the Mahatma showed the path to communal unity, upliftment of women and conservation. In a message on the eve of Gandhi's 150th birth anniversary, he said that it is a special occasion for everyone to rededicate to the values of truth, non-violence, harmony, morality and simplicity. Kovind said *Satya*, *Ahimsa* and *Sarvodaya* formed the bedrock of Gandhi's numerous messages to humanity.

According to Gandhi, "A votary of *ahimsa* cannot subscribe to the utilitarian formula of the greatest good of greatest number. He will strive for the greatest good of all, inevitably includes the good of the greatest number and therefore him and the utilitarian win in many points in their career. But there does come a time when they must part company and even work in opposite directions. The utilitarian to be logical will never sacrifice himself. The absolutist will even sacrifice himself.

Philosophical analysis of Gandhian moral values in short in the context of ethics is given below table. The matter from table directly approaches to the philosophical meaning and practical service to society and move towards the conclusion.

- Mahatma Gandhi says that Non-violence means to keep oneself completely away from such action which may hurt others physically or mentally.

- Violence is a behavior involving physical force intending to hurting, damaging or killing.
- Nonviolence is to bear distresses by oneself to make others happy. Non-violence is the most effective means to fight against discrimination and falsehood. Nonviolence is not the outward strength. Non-violence is the internal power. Nonviolence promotes vegetarianism and reverence for all life.
- Non-violence prevents murder, war, capital punishment in the world. Non-violence avoids abortion, mercy killing, suicide and infanticide in human society. Non-violence creates freedom from physical and psychological violence, exploitation, injustice, inequality and discrimination. Non-violence develops love, co-operation, forgiving, help, and kindness in humanity. Non-violence is fundamental to the discovery of truth.
- Truth is God and non-violence is God's love. Truth is the ultimate goal of human life and non-violence is the means to achieve ultimate goal.
- Ends and Means: Gandhi always emphasized on pure means and ends. Improper means cannot be adopted to achieve proper ends. As a wrong path cannot take you to right destination.
- Inclusive development of India is possible only by realization of Gandhi's idea of Sarvodaya.
- Gandhi's best-known aphorism is *"the world has enough for every body's need but not for a single man's greed"*. Based on the above quote, Gandhi suggested certain initial steps to be followed by every individual which could solve the challenges twenty-first century are: voluntary simplicity that minimized wants, using recycled resources, revival of rewarmed use of chemical manure social spheres of life.
- Economic Sphere: Make in India is manifestation of Gandhi's ideals of self-sufficiency. Gandhi's philosophy of inclusive growth is fundamental to the building of a resurgent rural India.

- He believed in “production by the masses” rather than in mass production, a distinctive feature of the industrial revolution.
- Economic Sphere: Make in India is manifestation of Gandhi’s ideals of self- sufficiency. Gandhi’s philosophy of inclusive growth is fundamental to the building of a resurgent rural India.
- He believed in “production by the masses” rather than in mass production, a distinctive feature of the industrial revolution.
- Gandhian philosophy is a **double-edged weapon**. Its objective is to transform the individual and society simultaneously, in accordance with the principles of truth and non-violence.
- **Trusteeship**- Trusteeship is a **socio-economic philosophy** that was propounded by Gandhi ji. It provides a means by which the wealthy people would be the trustees of trusts that looked after the welfare of the people in general.
- This principle reflects Gandhiji’s spiritual development, which he owed partly to his deep involvement with and the study of theosophical literature and the Bhagavad Gita.

Conclusion

Modern world is full of multidimensional and multidisciplinary conflicts involving use of physical and psychological violent tools. Gandhian approach addresses the issue of conflict at individual level. Gandhi’s approach is still very relevant in modern complex resolution and there is a need to revive and resurrect the philosophy at the level of institutions that are working for conflict resolution.

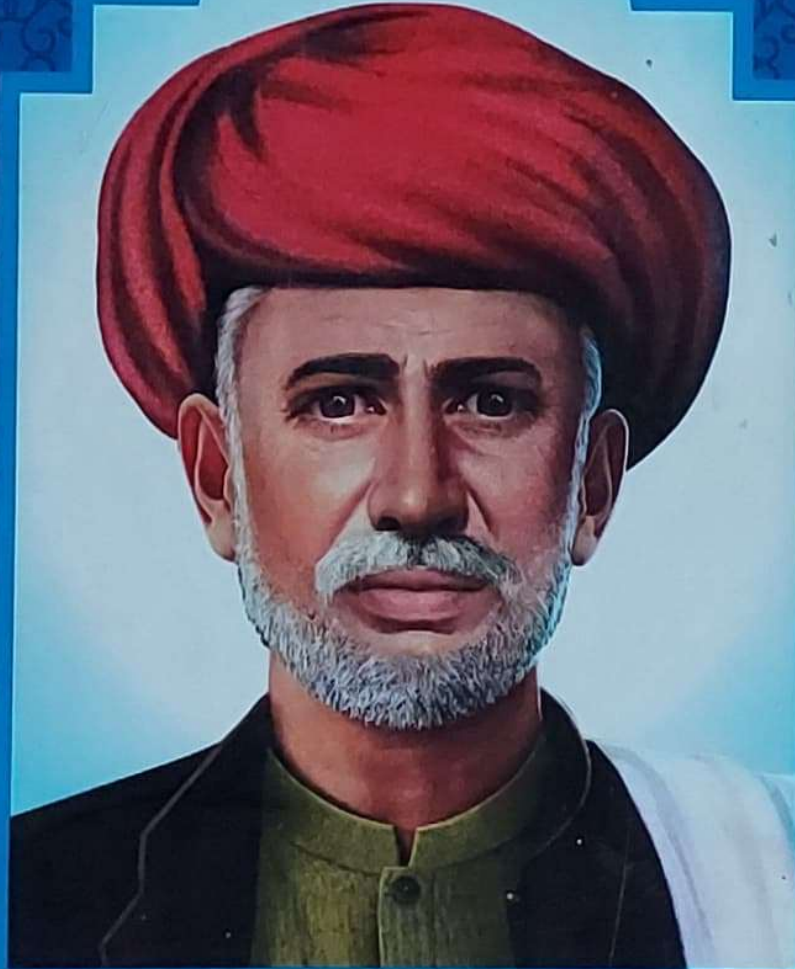
References :

1. www.ashram.org.com
2. www.sanatan.org.com
3. Ganguli, B.N., Gandhi’s Social Philosophy :Perspective and Relevance, Vikas Pub. House, Delhi
4. Mishra ,Anil Dutta, Challenges of 21st Century and Gandhian Alternative Mittal Pub. New Delhi
5. Mishra ,Anil Dutta, Gandhian Approach to Contemporary Problems, Mittal Pub. New Delhi
6. Radhakrishnans, Indian philosophy (Princeton University Press-1957).

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde	
Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule

Prof. H.D.Sawant
Dept of Philosophy and Logic
A.C.S. College Taloda.

Abstract-

Mahatma Phule do not want be a religious thinker. He wants that religion which given man a true freedom and grow socially and spiritually. He was influenced by radical religious ideas of Thomas Paine could succeed in doing this kind of a theoretical exercise. His Sarvajanic Satyadharma define the rules for the creation of a world family based on basic human rights as well as the social and intellectual attitudes essential for it.

Keywords :- Religion, Equality, selfless self, respect of human nature, Righteous Conduct.

Objective :- Taking the above into consideration my study was aimed to put the philosophical approach towards Mahatma Phule's thoughts.

Introduction :- The philosophy of social equality and social justice is the output of long experience of the ages old. Equality in fact is not the rule of nature. Difference and diversity is the special character of nature. In short diversity is the role of nature. The trees we use follow the principle of equality on the other hand. The water we use also follow the same principle. In nature itself we find unity in diversity but human beings alone are the sources of hatred and distinction. Mahatma Phule was struggling against the economic and social slavery of the masses and the domination of the priesthood attached to Hindu religion. It was his humble attempt to do justice to the downtrodden society, to enhance the religion is its right perspective and to improve the economic and social status of the non established common masses. To secure success, he struggled honesty to classify the revolutionary philosophy of class conflict.

Methodology:- The research paper based on secondary data and information collected from variety of sources like books newspapers, TV- Electronic Media, Article, Govt. Websites, Govt. Declarations etc.

analyzing the secondary data a humble attempt has been made to get result.

Discussion :- Mahatma Phule was to establish equality through proper education is the true religion and to act according to it was social ethics. Mahatma Phule should be regarded as the pioneer of revolutionary thinking. Through his activities and undaunted efforts he tried to build foundation of women education in particular and education for all and especially the non established class of society. He was the sponsor of the concept of universalisation of value education. It is nothing but the equalization of facilities to all the ingredients of society. He was also conscious about utility and baselessness of the theory of down word filtration. The caste system in India is unique in having a permanent hierarchy in which the Brahmins are always at the top. Mahatma Phule was against this diverse diagram of social civilization. In Indian political circumterences Phule was first human being who focused and workout the mission of women empowerment in India. Once women empowered then so many social non-ethical customs vanishes. According to my view Mahatma Phule was karmayogi personality. He gives importance to duty for duty sakes. He does all his duties in we fear of human society. His attitude is scientific and logically towards religious aspects Religion is man made And diversity is failurities of religion. Areligion which is integrated for human civilization the word religion is interpreted from various angle, and we accept the meaning of religion as per our convenience. The thoughts of Jyotirao Phule about ethics is thought provoking. Ethics behind the on or behavior is universal. It is immoral to think of separate ethical rule to Brahmins. Whatever we shall support should be the ethical rules for all was the wrong interpretation of ethics by Brahmin Priests. Therefore it was illogical and non thical to prevent particulars.

To have brotherly relations with everybody, to consider high degree of moral and ethical behavior by remembering Nirmik for gratitude is supreme according to Jyotiba Phule. Phule was true humanitarian who consciously studies the problem in its bottom root with ulmost intellectual capacity and sound logical basis. The social revolutionary ideology of mahatma phule was better understood and activated by Dr. Babasaheb Ambedkar than anybody else with the same enthusiasm and pains. He was well aware of the multifarious discrepancies in Indian society and it was his sincere desire to follow the rapid means to desired changes in Indian society. He was a man of action rather than a man for words. He works in religious spheres in different ways. And tries to maintain moral values giving importance to humanity. He had given a serious thought to the discrepancies and

discrimination of Indian society and Hindu religion. He did not reject the very idea of religion or Dharma. He tried to put its place universal religion based on principles of liberty and equality His Sarvajanic Satya Dharma put emphasis on truth seeking without the aid of any Guru or text. His universal religion was liberal and in many respects very different from traditional religions. His religion was mainly and primarily concerned about secular matters. Thus there was no place for any communalism or unwarranted neutralism in matters of religion so far as Phule's religious ideas were concerned.

The Elite reformers criticized the contemporary degenerated form of Hinduism while Phule attacked it from its very inception and showed that Brahmins had deceived lower castes throughout history. Phule interpreted religion based on Varna and Caste system devised by the cunning Brahmins to deceive the lower castes.

Conclusion :- The philosophical thoughts of Mahatma Phule is backbone for changes in religious field, educational sector and socio-political sphere.

References :-

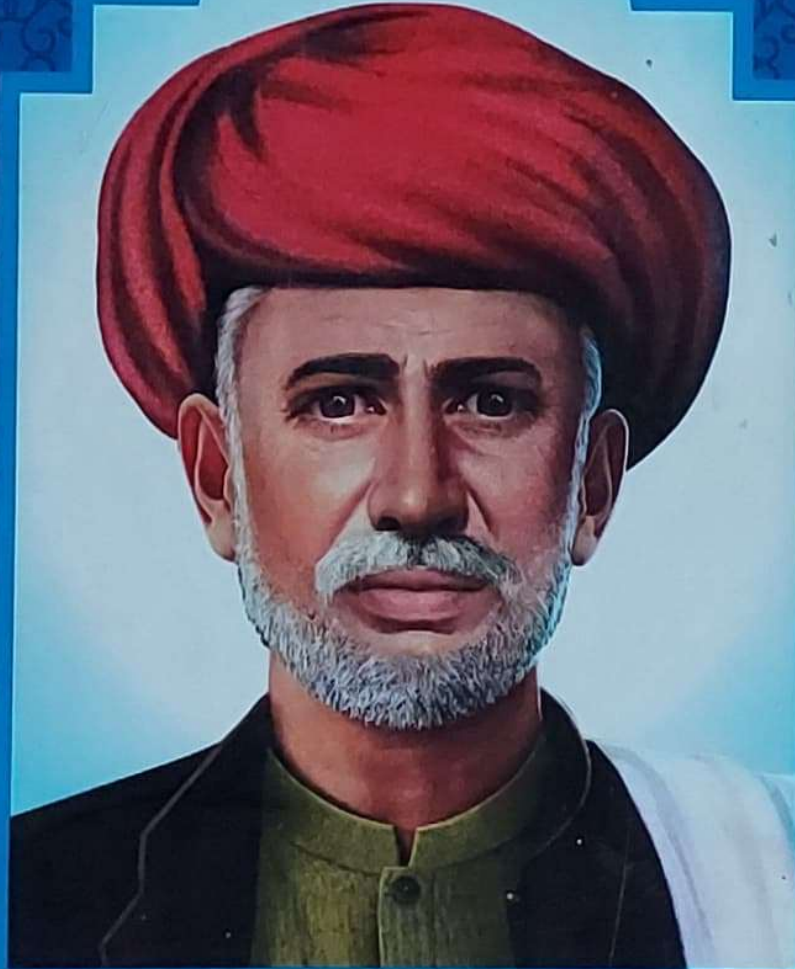
1. Rajni Bala & Navjoti (2012), " Mahatma Jyoti Rao Phule. A forgotten Liberator". Inter National journal of basic & Advanced Research Delhi.
2. Merina Isam (2013) Feminism : Conceptual & Ethics issues Mittal pub. New Delhi.
3. <http://www.scribd.com/doc/38605410/JYOTIBA-PHULE-1827-1890>
4. Tarkateertha Laxmanshastri Joshi (2013) Jyotirao Phule.s

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde	
Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषि विषयक विचार

डॉ. एच. एम. शेख

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
तळोदे, जि. नंदुरबार.

प्रस्ताविक :-

महाराष्ट्रात ब्रिटीश राजवट आल्यानंतर पहिली पन्नास वर्ष सर्वच क्षेत्रात स्थित्यंतरे व संक्रमणाच्या दृष्टिने महत्वाची समजली जातात. या कालखंडातच अर्वाचीन महाराष्ट्राचा उदय सुरू होता. आधुनिक प्रशासन व राजकारण शिक्षण वृत्तपत्रे व नवसमाज मराठी भूमीमध्ये रूजले. वैचारीक जागृतीच्या कझा वृंदावल्या महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी 'शेतक-यांच्या आसुड ' हा इतिहासाला कलाटणी देणारा प्रबोधनात्मक ग्रंथ लिहिला. त्याचे शेती संबंधी विचार आजही प्रासंगिक आहेत. निर्सगाचा असमतोल यामुळे शेतकरी हैरान झाल्याने होणा-या आत्महत्या आज चिंतनाचा विषय असला तरी सव्वाशे वर्षांपूर्वी त्यांनी आपल्या ग्रंथातून शेती व शेतक-यांच्या दुरावस्थेची कारणे व ते सोडविण्याचे उपाय याबाबत परखड चिकित्सा केली आहे. इंग्रज राजवटीत शेतक-या कडून अवाजवी शेतसारा गोळा केला जात होता. तसेच सावकार शाहीमूळे शेतकरी कर्ज बाजारी होत असे शेतकरी हा अशा प्रकारे दुहेरी संकटात सापडत होतो. शिवाय निर्सगाचा लहरीपणा शेतक-याचा पिछा सोडायला तयार नव्हता. अशा परिस्थितीत शेतकरी आपल्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी अंदोलनाचा मार्ग स्विकारू लागला. यातूनच महाराष्ट्रात हा इतिहास प्रसिध्द 'दख्खनचे दंगे' झाले. महात्मा ज्योतिराव फुले अंदोलक शेतक-याचा पाठीशी खंबीर पणे उभे राहिले. अखेर इंग्रज सरकारने अंदोलक शेतक-यांची दखल घेतली. प्रस्तुत शोध निबंधाची मांडणी करीत असतांना मी महात्मा ज्योतिराव फुले, लिखित शेतक-यांचा आसुड 'गुलामगिरी' 'ब्रम्हाणाची ज्मव' इत्यादी ग्रंथांचा तसेच निवडक संदर्भ ग्रंथांचा आधार घेतला आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शेतक-याबाबत विचार :-

इंग्रजांच्या भारतावरील अन्यायकारक व अत्याचारी शासनाचा परिणाम म्हणजे भारताची सर्वच क्षेत्रात अतिशय वाईट अवस्था झाली होती. विशेषतः आर्थिक जीवन उध्वस्त झाले होते. इंग्रजांनी शेतीवर अवलंबून असणा-या शेतकरी व कष्टकरी लोकांची मोठी पिळवणूक केल्याची नोंद आद्य समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी घेतली. शेतकरी व कष्टक-यांचे दुःख समाज व सरकारच्या निर्देशनास आणून देण्यासाठी लिखाण केले. त्याकाळात समाजातील शेतकरी व सर्वसामान्य माणूस, ब्राम्हण वर्गाकडून नागवला जात होता. हे जोतीबांना कळत होते. शेतक-यांवर होणा-या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी त्यांना प्रथम जागृत केले पाहिजे आणि जागृती शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही. हे जोतिरावांनी ओळखले होते. शिक्षणाच्या अभावी शुद्रातीशुद्रांचे कसे नुकसान झाले आहे व शेतकरी कसा नागवला जात आहे. हे लोकांना पटवून देण्यासाठी जोतीराव फुले यांनी शेतक-याचा आसुड हा ग्रंथ १८८३ मध्ये लिहिला.

या ग्रंथात आपले विचार त्यांनी पुढील शब्दातून मांडले.

विद्येविना मती गेली । मतीविना निती गेली ॥

नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले ॥

वित्तविना शुद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥

म्हणून या अविद्येचा नाश करण्यासाठी जोतीरावांनी आपल्या सर्व सामाजिक कार्यात शिक्षण प्रसाराला अग्रस्थान दिले होते. हंटर आयोगापुढे साक्ष देतांना जोतीरावांनी सरकारने बहुजन समाजासाठी सार्वजनिक सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची सोय करावी अशी मागणी केली.

सरकारने शेतकरी व सर्वसामान्य लोकांच्या दुःख व दारिद्र्याकडे लक्ष द्यावे या करिता महात्मा जोतीराव फुले आपल्या भाषणातून व लिखाणातून विचार मांडू लागले. सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यातून लाचलुचपतीने व्यवहार कसे चालतात. गोरगरीबांची पिळवणूक कशी होते. या सर्व गोष्टी ते सतत उघडकिस आणीत होते. आपले पुरोगामी विचार शेतकरी, कामगार सामान्य लोक कळावेत म्हणून त्यांनी संघटना उभारली. शेतकरी कष्टकरी क्षुद्रातिक्षुद्रांना संघटीत केले होते. परंतु त्यांनी सुरू केलेल्या या पवित्र कार्याला उच्चभ्रू ब्राम्हण समाजाकडून योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही. म्हणून आपल्या विचार आणि कार्याचा प्रचार आणि

प्रसार करण्यासाठी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी जोतीरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

सत्यशोधक समाजाच्या व्यासपिठावरून महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी आपले विचार व कार्य शेतकरी जीवनाशी संबधीत आहे. हे स्पष्ट केले होते. शेतकरी व कामगारांचा उध्दार घडवून आणण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले सतत कार्य करीत राहिले. शेतकरी हा समाजात बहुसंख्येने असणारा वर्ग होता. आणि तो दैन्य व दारिद्र्य यातच खचत जात होता. शेतक-यांच्या या दैन्या अवस्थेला ब्रेडयामधील त्यावेळेचे भटमिक्षुक, गुजर, मारवाडी, ब्राम्हण, सावकार आणि सरकारी खात्यातील कामगार कसे जबाबदार आहेत याचे वास्तव चित्रण जोतीरावांनी आपल्या ग्रंथातून केले आहे. अडाणी देवभोळा शेतकरी या सर्वांकडून नाडला जात होता. शोषला जात होता. त्याचे सावकाराकडून कसे शोषण होत होते हे जोतीराव सांगतात.

हिशोबी घोळ । सर्व गोंधळ । वाढवी कर्ज डोईवर ।

वेळ पाहुन, संधी साधुन । मागणी नेट त्याजवर ।

तगादा धाडी पाठीवर दामदुप्पट सर्व एकवट ।

नोंदणी गहाण खतावर । दुमाला पुस्त रजिस्टर ॥

त्या काळातल्या शेतक-यांच्या अवनत स्थितीचे अत्यंत प्रत्ययकारी वर्णन यात केले आहे.

पहिले शेतकरी आंदोलन :-

म. फुले या देशातील शेतकरी चळवळीचे मुळ प्रवर्तक आहेत. महाराष्ट्र नव्हे तर भारतात सर्व प्रथम शेतक-यांची चळवळ म. फुले यांनी सुरू केली सन १८७५ ला पुणे परिसरात शेतक-यांच्या जमिनी सावकाराकडे जाऊ नये म्हणुन त्यांनी शेतक-यांची चळवळ उभारली. जुन्नर येथे शेतकरी कुळावर ब्राम्हण, सावकरांनी व जमिनदारांनी खुप जुलुम केला म्हणुन इ.स. १८७५ मध्ये फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाने शेतक-यांना सावकरांवर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले. चार पाच हजार शेतक-यांच्या सत्याचा अर्ज घेऊन त्यांनी शेतक-यांच्या अडचणी सरकारपुढे मांडल्या हे आंदोलन दोन वर्षे चालल्या नंतर सरकारी अधिकारी सावकार व म. फुले यांच्यात चर्चा झाली. जमिनीच्या लागवडीच्या दर कमी करण्यात आला.

म.फुलेंच्या या प्रयत्नांमुळे सरकारने डेक्कन अग्रिकल्चरल रिलिफ अँक्ट सारखा कायदा पास केला. अशा प्रकारे फुलेंच्या नेतृत्वाखाली झालेले शेतक-यांचे

पहिले आंदोलन होते. त्याचे पडसाद सर्व महाराष्ट्रात पसरले. सावकार शेतकऱ्यांना कसे छळतात या बद्दल म. फुलेंनी जे लिहिले आहे. त्यामध्ये अतिशयोक्ती नाही तर सावकार शेतकऱ्यांवर कसा अत्याचार करीत याबद्दलची ती वास्तुस्थिती होती. त्याचा पुरावा ते देतात, गर्व्हनर जनरल प्रांतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजरीपणा संबंधी काँकरेल यांनी आपले विचार मांडताना प्रत्यक्ष घडलेली एक गोष्ट उदाहरणा दाखल सांगितली. " एका शेतकऱ्याने दहा रूपये कर्जाऊ घेतले होते, त्यानंतर पुढच्या दहा वर्षात कर्जफेड म्हणुन त्याने सावकाराला दोनशे विस रूपये दिले. याचा अर्थ या एकंदर व्यवहारात व्याजाची रक्कम अवास्तव फुगत जाऊन या शेतकऱ्याला मुळ रक्कमेच्या तेहत्तीस पट रूपये भरावे लागणार होते". शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेचे वर्णन करूनच महात्मा फुले थांबलेले नाहीत. तर त्यानंतर त्यांनी ही दुर्दश संपवुन शेती व्यवसायात सुधारणा घडवुन आणण्यासाठी इंग्रज सरकाराकडे अनेक मागण्याही केल्या. इंग्रज सरकारने भारतीय शेतकऱ्यास युरोपीयन शेतकऱ्यांसारखे प्रगत शेतीकरण्याचे तंत्रे उपलब्ध करून दिली पाहिजे, असे जोतीरावांचे विचार होते. शेतकऱ्यांचे शोषण थांबुन ते ज्ञानी बनावे तो आपल्या हक्कांविषयी जागरूक बनावे व त्यांचे राज्य (बळीचे राज्य) यावे हे जोतीरावांचे स्वप्न होते.

शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी शेतकऱ्यांमध्ये जागृती घडून यावी म्हणुन त्यांनी विविध साधनांचा वापर केला. मुंबई प्रांतात इ.स. १८७७ मध्ये दुष्काळ पडला होता मोठ्या प्रमाणात माणसे मृत्यूमुखी पडली. अनाथ झालेल्या मुलांसाठी त्यांनी आश्रम काढला. शेतकऱ्यांचे प्रश्न सरकारला कळावेत यासाठी महात्मा फुले ठिक-ठिकाणी सभा भरवुन भाषण करीत असत. या भाषणांसाठी हजारो शेतकरी हजर राहत होते. सावकार व जमीनदारांच्या शेतजमीनवर शेतकऱ्यांनी काम करू नये. यासाठी सत्याग्रह केला. महात्मा फुले यांना प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांची चळवळ उभारजी नसली तरी शेती आणि शेतकऱ्यांच्या अवस्थेची दखल घेऊन शेतकऱ्यांचे दुःख कमी करण्यासाठी त्यांनी प्रामाणिक प्रयत्न केले. शिवाय वृक्षतोड थांबवावी, शेतकऱ्यांनी पावसावर अवलंबुन न राहता नव्या तंत्राचा वापर केला पाहिजे, प्रगत शेतीचे तंत्र वापरून जास्तीत जास्त उत्पन्न घेण्याचा शेतकऱ्यांनी प्रयत्न केला पाहिजे. निसर्गावर अवलंबुन न राहता, कालवे व धरणे बांधुन शेतीसाठी पाणी पुरवठा करायला हवा असे त्यांना वाटे. महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथाचा परिणाम खुप मोठ्या प्रमाणात झाला. देशातील शेतकरी महात्मा जोतीरावांच्या विचारांनी प्रभावित झाले शेतकरी सरकारच्या

अन्यायकारक धोरणाविरुद्ध आवाज उठवु लागले. सावकार शाहिला विरोध करु लागले.
सारांश :-

थोर समाजसुधारक, समाज परिवर्तनाचे आदय क्रांतिकारक, सामान्यांचा खंबीर नेता, शेतक-यांचा कैवारी महात्मा जोतीराव फुले यांचे व्यक्तीमहत्व बहु अयामी होते. जोतीबांचे शेती विषयक विचार पुर्वगामी आहेत. त्यांनी आपले विचार "शेतक-यांचा आसुड" या ग्रंथात मांडुन इतिहासाला कलाटणी देणारा प्रबोधनात्मक ग्रंथ लिहिला. त्यांचे शेती संबंधी विचार आजही प्रासंगिक वाटतात. प्रत्यक्ष पणे शेतकरी चळवळीत सहभागी नसले तरी शेतक-यांचे प्रश्न मार्गीलागावेत, शेतक-यांना चांगले दिवस यावेत यासाठी ज्योतीराव फुले सतत घडपडत राहिले. त्यांचा याकार्याला इतिहासात तोड नाही ज्योतीरावांचे महात्म्य त्यांच्या कार्यातून सिध्द होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

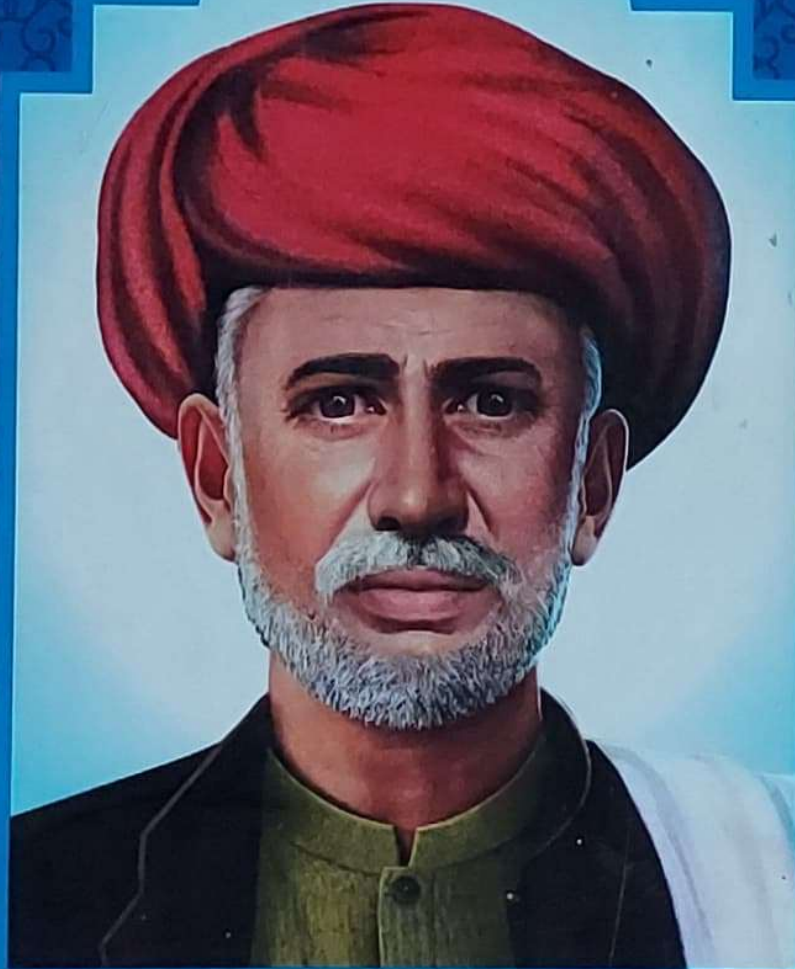
- 1) फुले जोतीराव गोविंदराव शेतक-यांचा आसुड, जिजाऊ प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती.
- 2) कीर धनंजय, डॉ. मालशे.स.ग, फडके.य.दि., महात्मा फुले, संमग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ.
- 3) पवार जयसिंगराव, पवार व सुधा, आधुनिक हिंदुस्थानाचा इतिहास, व्दितीय आवृत्ती.
- 4) मुलाटे वासुदेव, शेतक-यांचा आसुड, महात्मा जोतीराव लिखित, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 5) आगलावे सरोज, ज्योतीराव फुले सामाजिक तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- 6) सांळुके श्रीकांत, महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ, बी.रघुनाथ प्रकाशन परभणी.

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde

Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play

Prin. Dr. A. P. Khairnar Mr. Mukesh S. Jaware

(Principal and Head, Department of English)

(Assist. Professor and Head, Dept of English)

¹ Adarsh Arts College Nizampur-Jaitane, Dist- Dhule (M.S.)

² Arts, Commerce & Science College, Taloda. Dist- Nandurbar (M.S.)

Abstract:-

The paper explores the play of Mahatma Fule "Trutiya Ratna" in the sense of his education toward downtrodden class of Indian society. The play is written in the year 1855, when other Indian plays written in vernacular languages are influenced by British Dramas, nevertheless the play has absolute local colour. The researcher presented the sense of education and of course the superstition in Indian society. The play deals with four major characters, The protagonist couple of Kunbi Family The Priest Joshi, and Padrithe a father of the church. Mahatma Fule used various literary techniques in the play, even though the up to that time these were not known to the so called learned people. The play finally shows that the only way of Shudra to make themselves free from prison of castes is the education. As like other British playwright he has introduced the role of Fool, in order to comment on current happenings. The Fool is there to focus the mentality of the characters and what a spectator should understand. The play divided, as per the understanding of researcher the play divides in two parts, the exploitation of Kunbi family and Padri's forecast on present situation. It is clear that the only purpose of this play is to display the Indian human slavery under the so called owners of the Indian society.

Key Words: Society of Truth Seeker, Caste System, Fool, Horoscope, Pooja, Education.

Introduction:

The play has five acts. The storyline is simple and straight forward. The play is not bound by any particular theatrical style. It has new language of dialogues, absence of music or songs and concept of total theatre. The play has eight characters: a farmer, his wife, a Brahmin Jairam Joshi and his wife, a Christian missionary, a Muslim

man, Damu Joshi and the jester. The drama plays out at four locations the farmer's home, Damu's home, Joshi's home and the temple. The glutton Jairam Joshi pandit visits the poor farmer's home, when the latter is not at home. The pandit tells the farmer's pregnant wife that her unborn child is under the spell of an evil 'grihadasha' and forces her to part with 'dakshina' to perform a ritualistic puja to propitiate the evil stars. The farmer's monthly earning is only Rs 4 but the pandit issues a religious commandment to the broke farmer to borrow Rs 10. He performs a fake puja and takes away the eatables and the material used for the puja. He forces the farmer and his wife to do physical labour. They are only given the "prasad" and that too from a distance. He terrorizes them in the name of God, religion, the planets and stars, fate, luck, curses and the trouble that was certain to befall their unborn child. In the end, a Christian priest arrives. He opens the eyes of the farmer and his wife. He tells them how and why Joshi had trapped them. He introduces them to the real character of the pandit and advises them to join the night classes run by Phule. The farmer and his wife realize that they fell into the trap of Joshi because of their ignorance, lack of education and superstitions. The jester essays the role of a spectator and analyst. He explores the truth and brings it before the people. The jester is representative of Phule who presents his views through the drama and indicates the direction the social change should take.

Discussion:-

The paper is written on the base of Marathi book " M. Fule : Samgra Vangmaya" by Marathi critic Dhananjay Keer. The primary source and data of the references are taken from the book. The paper shows the contribution of the people who contributed in society of the truth seekers. Actually Mahatma Fule is not Playwright who writes the plays with technical dramatic techniques. The play focuses at the contemporary social issues and religion with caste system. The paper deals with two parts the first one of the illiteracy of kunbi family and exploitation of Brahmin. The second part deals with realization of family and importance of education.

"Without knowledge, intelligence was lost, Without intelligence morality was lost

And without morality was lost all dynamism!

Without dynamism money was lost

And without money the Shudras sank.

And this misery was caused by the lack of knowledge"

(Mundlay 9-10).

The above lines are suggestion to those who neglected the importance of education by their own will or by situations. As a social

reformer Mahatma Fule, never wanted to be the play write but the theatrical art is only university where the illiterate people will understand what the writer wants to say. Unfortunately, there is no evidence as his play was performed ; nevertheless, the fact is that the play is the first one to highlight the socio-political scenario of the contemporary situation. Actually the characters in the play are not born fool but the way they brought up the situation made them as they are. "Many of the illiterate Brahmins do not have the intelligence to earn their living with the help of the almanac. So they make one foolish person among them dance as a white garbed Sadhu, put wooden clogs in his feet and a vina around his neck and make one shudra to hold very big umbrella over his head and the remaining Brahmins walk behind him....(Mandlay 45). It shows that the downtrodden people are made absolutely the puppet in the hand of so called learned class of society. The play depicts the same as after the meal of Priest the Prasad is given to the family and soon after that they have been forced to work as labours in the house of the priest. The period in between 1857-1890 almost 46 plays are written on the theme taken from Sankrit and Puran literature, it obviously the play written by Fule on social issue is neglected. The period is notable for use of printing press, where the writer will have his own stage to comment and oppose the views presented in other books, as his book is only weapon to defeat others. The Drama at even today is a form of theatre to communicate at the same time to large public, perhaps Fule has written the play by the views.

Mahatma Fule knows the way Brahmin could behave with others, he deliberately introduced the character of Joshi to frighten Kunbi wife as she is pregnant. He says in the preface of his book "Gulamgiry" that "From many customs traditionally handed down to us, as well as from the mythological legends contained in the sacred books of the Brahminas, it is evident that there had been had a hard struggle for ascendancy between two races"(Kotapalle 83). The child she could have is affected by Shani and it needs to do some ritual in order to save it from the curse of it. As it mentioned in religious books and he has to perform according to it. The pooja needs to have for the same.

Bai: (what husband will think, she thoughts) whatever you said it is true, but let me know how many rupees we need for the Pooja,

Joshi: ok ok let go right now will tell you latter, now it is my time to have Bikshya. Bai: (with force) please don't do this as will give as I have(Keer528-529).

At the beginning of the play the priest is taking advantages of the woman who is not educated as he is Pandit in religious science. In order to have Bikshya from the woman the priest shows uncertain fear

to her that something will happen to her child as his knowledge indicates.

The Pandit Jhoshi is clever to refer the horoscope and situation of the planet as to how they will affect the child. Then there was a sense among the people that whatever said by Jhoshi is true, to challenge the man itself was considered as a crime. Mahatma Fule has an opinion that the misguide nature of the Brahmin prevented the other people of other belongings from educations. When other Marathi writers are presenting Myths on the stage Mahatma Fule is only writer, who presented socio-political play in that period. The plot of the play deals with the sense of realization regarding to education. The illiteracy in contemporary society and downtrodden people of it are the puppet under the hand of Brahmins.

Bai: Maharaj, tell me howlog the Sravanmas?

Joshi: Right from now sixteen days(Keer 531).

She is a woman to believe in whatever said by the priest, therefore she is ready to accept as she is not aware of the fact that Joshi is there to take advantage of her illiteracy.

Finally her husband is ready to perform the Pooja as said by Jhoshi. And went to moneylender avail the loan on his land. It was deal that the process of pooja will be continue up to eleven days but Jhosh is a man of intellect he says to them that my will do it in temple and last day we will performed it in his house as needed goods will be available at his house only. In the first part, according to Jhoshi all process was performed. Unfortunately for Kunbi family only Prasad is given to them and twenty three relatives of Jhoshi have had the meal.

The role of the Fool as a Commenter:

As the period in those days of India was influenced by the British Dramatic art, different plays in different languages are imitating trends of it. But Mahatma Fule do not have that intention to write play for the purpose of entertainment, he has only view to communicate his social awareness of education, therefore the play do not have other theatrical elements. The play offer a character Fool, who knows everything and his affinity toward the reality is key note of the play.

Fool: wife of Kunbi is more knowledgiblethe his it on only reason of no education?

(Keer 531).

Fool: Its lack of knowledge in kunbis! That they do not understand the plot of Jhosh and considered his lecture as truth preaching!!! They are unlucy who will do in that?(Keer 532).

The above lines shows that the plot of Jhosh is nothing but an act to take advantage of Kunbi family. They are blind followers of whatever said by him as they are not aware of education.

Fool: As to how it would be known to a wife of cultivator, while farming if he would have learned education then the person like Jhoshi never been at the door of the people like them(Keer 534).

Fool: According to Christen religion you are burdened . Isn't it truth (Keer538).

Fool: The moneylender after giving the loan will give the time to paid it but the Brahmin by frighten them is so eager to get his amount(Keer 540).

The play is notable to see as to how it only character who comments on the foolish behaviour of the family as they have been looted by Jhoshi. The above lines shows as to how the family believes in false statements of the Priest. It seems that the Fool is more intellectual than the Kunbi family to understand the teaching of the Christen Father as he advocates the importance of the education.

The Role of the Padri:

As like other major characters of the play the role of the Padri is important. In the second half of the play the Padri comes in and discusses with The Kunbi family as he knows everything. The people from Christen religion are there at India to spread their religion among the Indian people but the way Britisher are reforming the orthodox Indian culture is also remarkable. Some people of those days blame to Mahatma Fule as his intimacy towards Christianity but as like Dr.Babasaheb Ambedkar,Maahtam Fule is of course Indian right from his birth to his death. The deliberate entry of Padri in the play and his preaching towards education of the downtrodden people of the Indian family shows a kind nature of his.

Padri: Patilbua how many Gods do you have, do you know that? (Keer543).

Padri: Why? Don't you read? (Keer547).

Padri: Patilbuva if you hau dropout your children of Kunbi and Mali, the school can be run?

Patil: Why it be, the students of Brahmin Community are regular in it (Keer549).

The role of Padri shows the reality of contemporary Indian society as the exploitation is done by upper class girding the education. The examples given by the couple of importance of the God and preaching of priest in their life is convinced by Padri in the way they will understood. The downtrodden Indian society of that time was of this opinion that the Brahmis are only community to write their fate.

As like novel in sense of the novelist Forster the character like Musalman plays the role of flat character, comes in at the last to listen the communication of Padri and Kunbi Family. He is passive character to observe the happenings in the house of Patil. He is of the opinion as the Padri has. He also believe that it is because lack of education the things are happening.

Conclusions:

The title of the play clears the intention of the researcher at the end of the play as the happening in play reached at the view that the family should go to the school run by Mahatma Fule at night. The lack of knowledge among the downtrodden in The Indian society has only way to make them free from the so called prison of Brahmin. The speech of Padri and admiration of Musalman to it affected the Kunbi Family. The Fool who commented in meanwhile also makes it understood to spectator to verify what definition of Truth is. Now the family is ready to go at night school where Mahatma Fule and Savitrimata is working as a teacher. The play "Trutiya Ratna" is Third Eyes in connotative meaning. As like two eyes naturally we have the play says that if a person should have Education as third eye, it will give the vision to distinguish in-between right and wrong. Mahatma Fule tries to this in dramatic art to open the third eye of downtrodden toward the education.

Works Cited

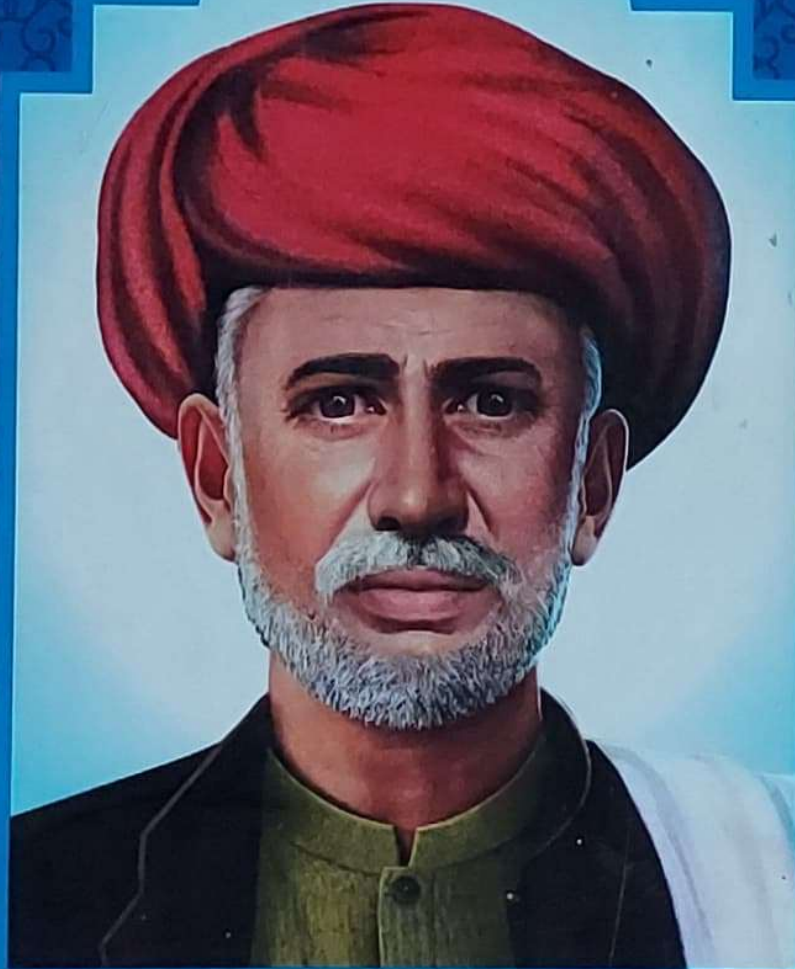
- 1) Keer Dhananjay. Mahatma Fule: Samagra Vanmaya. Mumbai: Maharashtra Rajyaani San cruti Mandal. 1988.
- 2) Kotapalli Nagnath. Jyotiparva. Aurangabad: Swarup Publications. 2004.
- 3) Sambaji Karat. Satyashodhak Chalvalani Chikista. Pune: Pratima Publications. 2005.
- 4) Mundlay Asha. Cultivator's Whipcord. Mumbai: Mahatma Jyotirao Fule Source Material Publication Committee. 2002.

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde

Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळ

प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय तळोदा. ता.तळोदा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना :-

महात्मा फुले यांचे महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तन चळवळीतील योगदान सर्वमान्य आहे. १९ व्या शतकात होवून गेलेल्या आधुनिक महाराष्ट्राच्या शिल्पकारामध्ये यांचे नाव अग्रभागी आहे. सामाजिक चळवळीतून समाज परिवर्तन झाले पाहिजे. यासाठी त्यांनी विविध प्रकारच्या साहित्यामधून परिवर्तन घडवून आणले. प्रामुख्याने समाजपरिवर्तनाच्या प्रेरणेतून महात्मा फुलेंनी साहित्य लेखन केले. गुलामगिरी (१८७३) शेतकऱ्यांचा आसुड (१८८३) सार्वजनिक सत्यधर्म (१८९१) अश्या ग्रंथातून सामाजिक परिवर्तनाला चालना दिली त्यांच्या लेखनामागे सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा तर होतीच, परंतु साहित्या विषयीचा दृष्टीकोण सामाजिक सुधारनेचा होता. यातूनच सत्यशोधक चळवळीची सुरुवात झाली.

सत्यशोधक चळवळ ही गतीशील परिवर्तनवादी अशी सामाजिक चळवळ आहे. भारतीय समाज सुरुवातीला वर्णव्यवस्थेवर आधारलेला होता. मात्र नंतरच्या काळात वर्णव्यवस्थेला जातिव्यवस्थेचे स्वरूप प्राप्त झाले त्यामुळे जात ही कर्माएवजी जन्मानुसार ठरू लागली. जन्मावर आधारीत जातिव्यवस्थेने समाजात विषमता निर्माण झाली. वरिष्ठ जातीकडून कनिष्ठ जातीवर अन्याय होवू लागले.

सत्याशोधक समाजाची पार्श्वभूमी आणि स्थापना :-

महात्मा फुले यांना विद्यार्थीदशेत सामाजिक विषमता, अन्याय व शोषण यांची प्रकर्षाने जाणीव झाली. आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यावर त्यांचे मन सामाजिक विषमता व अन्याय या विरुद्ध पेटून उठले आपल्या समाजात शुद्रातिशुद्राना मिळत असलेली वागणूक स्त्रियांची दुःस्थिती, हिंदु धर्मातील अनिष्ट चालीरीती, रुढी या सर्व गोष्टींचा ते अंतर्मुख होवून विचार करू लागले. त्या वरून त्यांची खात्री पटली की, ठीकठीकाणच्या सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणल्याशिवाय या समाजातील दलित व शोषित घटकांना न्याय मिळणे शक्य नाही.

महात्मा फुले हे समाज सुधारक म्हणुन ओळखले जात असले तरी वरवरच्या सुधारणांवर त्यांचा विश्वास नव्हता. सामाजिक विषमता, अन्याय व शोषण यावर आधारलेल्या प्रचलित समाज व्यवस्थेलाच त्यांचा विरोध होता. शुद्रातिशुद्र कनिष्ठ वर्गाचे उच्चवर्णीयांनी जे वर्णानुवर्ण जे अमानुष शोषण चालविले आहे. ते थांबविल्या खेरीज या ठिकाणी न्यायाधिष्ठीत समाजव्यवस्था प्रस्थापित होणे शक्य नाही असे त्यांचे मत होते. आपल्या ब्राम्हणांचे कसब, गुलामगिरी इ. ग्रथाद्वारे त्यांनी हे मत स्पष्ट शब्दात व्यक्त केले होते. संघर्षाशिवाय कनिष्ठ जातींना त्यांचे न्याय हक्क मिळणार नाहीत. सामाजिक विषमता, अन्याय व शोषण यावर आधारलेल्या प्रचलित समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणावयाचा असेल तर या ठिकाणच्या शुद्रातिशुद्र कनिष्ठ वर्गांनी संघटीत होवून ब्राम्हणी वर्चस्वा विरुद्ध संघर्ष केला पाहिजे. असा संघर्ष करण्यासाठी बहुजन समाजाची स्वतःची संघटना हवी ही गरज ओळखुन त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 ला पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

सत्यशोधक समाजाचे उद्देश :-

- ❖ अस्पृशाचा उद्धार करणे.
- ❖ श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य-अस्पृश्य, ऊच्च-निच्य, ब्राम्हण.
- ❖ ब्राम्हणेत्तर हा भेद नष्ट करणे.
- ❖ जातीभेदाचे उच्चाटन करणे.
- ❖ स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापीत करणे.
- ❖ पुजापाठ, धार्मिक विधी व शिक्षण घेण्याचा सर्वांना हक्क देणे व कर्मकांडास विरोध करणे.
- ❖ स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांचा पुरस्कार करणे.

सत्यशोधक समाजाची तत्वे :-

स्त्रिया, शुद्रातिशुद्र, शेतकरी यांना समाजात न्याय मिळवून देण्यासाठी व त्यांच्यावर धर्माच्या नावाखाली होणारा अन्याय- अत्याचार थांबविण्यासाठी या वर्गाला त्याची जाणीव करुन देण्यासाठी तसेच समाज उन्नतीसाठी त्या काळी ज्या-ज्या सुधारणा आवश्यक होत्या, पण त्या राबविण्यासाठी कोणी सुधारक मंडळी धजत नव्हती त्या सर्व सुधारणा निर्भयपणे घडवून आणण्यासाठी तसेच सत्यशोधक समाजाची चळवळ अधिक मापक करण्यासाठी सत्यशोधक चळवळीची मुलभूत तत्वे ठरविण्यात आली.

- ईश्वर एक असुन तो सर्वव्यापी, निराकार, निर्गुण व सत्यरूप आहे. मनुष्यप्राणी त्याची प्रिय लेकरे आहेत.
- ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवास पूर्ण अधिकार आहे.

- मनुष्य जातीने श्रेष्ठ ठरत नसुन तो गुणाने श्रेष्ठ ठरतो.
- जमीनदार व सावकार यांच्या मगर मीठीतून शेतकऱ्याची मुक्तता करणे.
- शिक्षण सर्वांना सहज उपलब्ध करणे.
- मानवी समानतेचा पुरस्कार करणे.
- कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वर प्रणित नाही सर्वधर्मग्रंथांची निर्मिती मानवानेच केली आहे.

वरील तत्वाचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, देव व भक्त यात मध्यस्थाची गरज नाही ज्या प्रमाणे आईला भेटावयास व बापास प्रसन्न करण्यास ज्या प्रमाणे मध्यस्थाची आवश्यकता नसते. त्याच प्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यास पुरोहीत वा ब्राम्हण यांची आवश्यकता नाही. सत्यशोधक समाजाने तत्कालीन समाज व्यवस्थेत असलेल्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड यांना लक्ष बनविले. सामाजिक यंत्रणेतील शोषनाला आव्हान दिले. धर्मग्रंथातील अनिष्ट तत्वावर घणाघाती हल्ले करून वेद म्हणजे भेद असे मानून मनुने सांगितलेली चार वर्णांची उत्पत्ती खोटी असल्याचे स्पष्ट केले.

महात्मा फुले व त्यांचे अनुयायी यांनी सत्यशोधक चळवळीचा माध्यमातून केलेली कार्ये:-

शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य :-

1883 मध्ये लिहीलेल्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात जमीनदार, सावकार, सरकारी अधिकारी हे शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करतात याचे सविस्तर वर्णन करून शेतकऱ्यांच्या दुःखस्थितीची कल्पना मांडली, त्यांच्या मते शेतकऱ्यांचे चार प्रकारचे शत्रु आहेत ते म्हणजे भटब्राम्हण, सावकार, इंग्रज सरकारचे नोकर, दलाल व्यापारी, आडते, या शत्रूंपासून सुटका करण्यासाठी शेती सुधारणा करण्याचे सुचविले त्यासाठी धरणे, तलाव, विहीरी बांधण्यावर भर दिला. ग्रामीण भागात पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था स्थापन करणे, शेतकऱ्यांमध्ये आपल्या हक्काबद्दल जाणीव जागृती घडवून आणणे आणि शोषण करणाऱ्या वर्गाविरुद्ध बंड पुकारण्याचे आवाहन केले.

शिक्षणा संबंधी महात्मा फुलेंचे कार्य :-

सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व करीत असतांना महात्मा फुलेंनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्याबाबत विशेष आग्रह धरला बहुजन समाजाला शिक्षण मिळाल्या खेरीज त्यांची प्रगती होणार नाही. असे त्यांचे मत होते म्हणून शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसाराकडे सरकारने लक्ष दिले पाहीजे अशी त्यांची मागणी होती. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व्हावे ही मागणी करणारे ज्योतीराव हे पहिले भारतीय होते.

1855 मध्ये त्यांनी लिहिलेल्या तृतीयरत्न या नाटकातून त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादन केले असून ज्ञानचक्षू ही माणसाचा तिसरा डोळा असल्याचा संदेश दिला आहे. शिक्षणा संबंधी विचार व्यक्त करतांना अविदया हे बहुजन समाज तसेच शुद्रातीशुद्र व स्त्रीया यांच्या अवनतीला मुख्य कारण मानतात ते म्हणतात,

विदयेविना गती गेली,
मती विना निती गेली,॥
गती विना वित्त गेले,
वित्त विना शुद्र खचले,॥
येवढे अनर्थ एका अविदयेने केले॥.

अविदयेमुळे या वर्गांनी वरिष्ठ वर्गाची गुलामगिरी स्वीकारली याच्यातून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी सत्यशोधक समाजाने सरकारकडे बहुजन समाजासाठी शाळा सुरु करण्याची व शिक्षण सर्वाना उपलब्ध व्हावे अशी मागणी केली. विदयेच्या क्षेत्रातील मिरासदारीमुळे तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहचणार नाही अशी कल्पना महात्मा फुलेना होती. म्हणून शिक्षण क्षेत्रातील इंग्रजांच्या आधी कळस मग पायारे या धोरणाची त्यांनी कडाडून विरोध केला आणि प्राथमिक शिक्षणाला अग्रक्रम देवून सरकारने सामान्य माणसाला शिकविण्यावर भर दिला.

1851 साली अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या मुला मुलींसाठी शाळा काढून महात्मा फुले आणि त्यांच्या पत्नी यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनास व सेवेस सुरुवात केली. ग्रामीण भागातून येणाऱ्या मुलांना शिक्षण घेता यावे यासाठी महात्मा फुले व त्यांचे एक सहकारी कृष्णाजी पांडुरंग भालेकर यांनी सुशिक्षण नावाचे एक वस्तीगृह चालविले.

स्त्री उध्दाराचे कार्य :-

महात्मा फुले यांच्या काळात भारतीय समाजातील स्त्रियांची अतिशय वाईट होती. आपल्या समाजाने स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या बंधनात जखडून ठेवले होते. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते. त्यांचे सर्व हक्क नाकारले होते. म्हणूनच ज्योतीबांनी प्रथम स्त्री उध्दाराच्या कार्याकडे आपले लक्ष वळविले. स्त्रियांना समाजात सन्मानाची वागणूक मिळावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न चालविले. भारतीय स्त्रियांच्या उध्दारातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे शिक्षणाचा अभाव त्यांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. समाजातील सनातनी मंडळी तर स्त्रियांना शिक्षण देणे धर्मबाह्य समजत होते. परंतु स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांचा उध्दार शक्य नाही. असा जोतीबांचा ठाम विश्वास होता.

त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य प्रथम हाती घेतले. त्याच बरोबर स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक प्रकारच्या वाईट रुढी प्रथा होत्या त्या काळात बालविवाहाची प्रथा होती. विधवांची संख्या ही खूप मोठी होती त्यावेळेस त्यांनी बालविवाहाच्या विरोधात चळवळ ऊभी केली त्याच बरोबर विधवा स्त्रियांना भोगावे लागणारे दुःख पाहुन विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ सुरु केली. विधवा स्त्रियांचे केशवपन करण्याचा वाईट प्रथेसही त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्याच प्रमाणे विधवा स्त्रियांकडून चुकून वाकडे पाऊल पडले आणि त्यातून तिला दिवस गेले तर अश्यावेळी तिच्यापुढे भुणहत्येखेरीज पर्याय उरत नसे. त्यावेळेस त्यांनी स्वतःच्या घरी बालहत्याप्रतिबंधकगृह सुरु केले. विधवा स्त्रीयांच्या मुलांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी स्वीकारली इतकेच नव्हेतर काशीबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवेच्या पोटी जन्मास आलेल्या यशवंत नावाच्या मुलास त्यांनी स्वतः दत्तक घेतले.

अस्पृश्याच्या उध्दाराचे कार्य :-

स्त्रियां प्रमाणेच तात्कालीन समाजातील आणखी एक दुर्दैवी घटक म्हणजे अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातीचे लोक अस्पृश्य जातीच्या लोकांना हिंदु धर्मातील उच्चवर्णीयांनी साधे माणुसकीचे हक्कही नाकारले होते. गुलामापेक्षाही त्यांचे जीवन वाईट होते. शिक्षणाचा अधिकार नाकरून त्यांना समाजातील घाणेरडी कामे त्यांच्याकडून केली जात होती. त्यामुळे पराकोटीच्या दारिद्र्यात त्यांचे जीवन व्यथित करावे लागत होते.

त्यासाठी अस्पृश्यांना प्रथम शिक्षण देवून त्यांच्यातील अज्ञान दुर केले पाहिजे याची जाणीव जोतीबांना झाली म्हणून त्यांनी 1852 मध्ये वेताळ पेठेत

अस्पृश्य जातीच्या मुलांसाठी दोन शाळा सुरु केल्या. आणि अस्पृश्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. 1868 मध्ये उन्हाळ्यात पाण्याचा दुष्काळ पडल्याने पाण्याविना अस्पृश्यांचे हाल बघून आपल्या घराजवळील पाण्याचा हौद त्यांच्यासाठी खुला केला. अस्पृश्यांच्या सदयस्थितीस त्यांनी ब्रम्हणांना जबाबदार धरून गुलामगीरी या ग्रंथातून त्यांच्यावर टिका केली.

अश्या पध्दतीने सत्यशोधक चळवळीचा विचार केला असता चळवळीचा पहिला टप्पा हा 1873 पासून तर 1890 पर्यंत मानला जातो हा कालखंड म्हणजे महात्मा फुले यांच्या नेतृत्वाचा कालखंड होता. कारण याच काळात चळवळीचा पाया भरणीचे कार्य झाले. महात्मा फुले यांचे नेतृत्व, मार्गदर्शन, प्रेरणा यांच्या आधारे चळवळीला गती मिळाली सत्यशोधक समाजाचे पहिले अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष म्हणूनही त्यांनीच काम पाहिले.

निष्कर्ष :-

इ.स. 1874 साली थॉमसपेन यांचा राईट्स ऑफ मॅन हा ग्रंथ जोतीबांच्या वाचनात आला. त्यांना हिंदु समाजातील व धर्मातील विषमता ही

ईश्वर निर्मित नसुन मानव निर्मित आहे हे कळुन आले. त्यातुन त्यांच्या परांजपे नावाच्या मित्राच्या लग्नात वराती मागुन जातांना एका सनातनी माणसाने शुद्ध म्हणुन तिथुन निघुन जायला सांगितले या अपमानाने त्यांना जातीयवादाची तीव्रता समजली आणि तेथुनच त्यांनी भारतीय समाजात सत्यशोधक समाजाची स्थापना करुन सामाजिक चळवळीला सुरुवात केली. चळवळीचा दुसऱ्या टप्प्यामध्ये चळवळीला सामर्थ्य प्राप्त करुन देण्याचे कार्य छत्रपती शाहु महाराजांनी केले. 1911 नंतरच्या तीसऱ्या टप्प्यात शाहु महाराजांच्या प्रेरणेने कोल्हापुर, नासिक, पुणे, अहमदनगर, निपाणी, अबोला अश्या दुरदुरच्या भागात सत्यशोधक समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या. जोतीबांनी सत्यशोधक चळवळीतुन जे सामाजिक प्रश्न उपस्थित केले ते व्यापक मुलभुत व चिंतनीय होते. सत्यशोधक चळवळ ही सामाजिक तसेच धार्मिक क्रांती घडवुन आणणारी चळवळ असुन जनतेच्या प्रश्नांशी निगडीत असलेली व बहुजन समाजा पर्यंत पोहचलेली चळवळ आहे. दलित व बहुजन समाजाला शैक्षणिक तसेच सामाजिक प्रेरणा देण्याचे कार्य सत्यशोधक चळवळीने केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

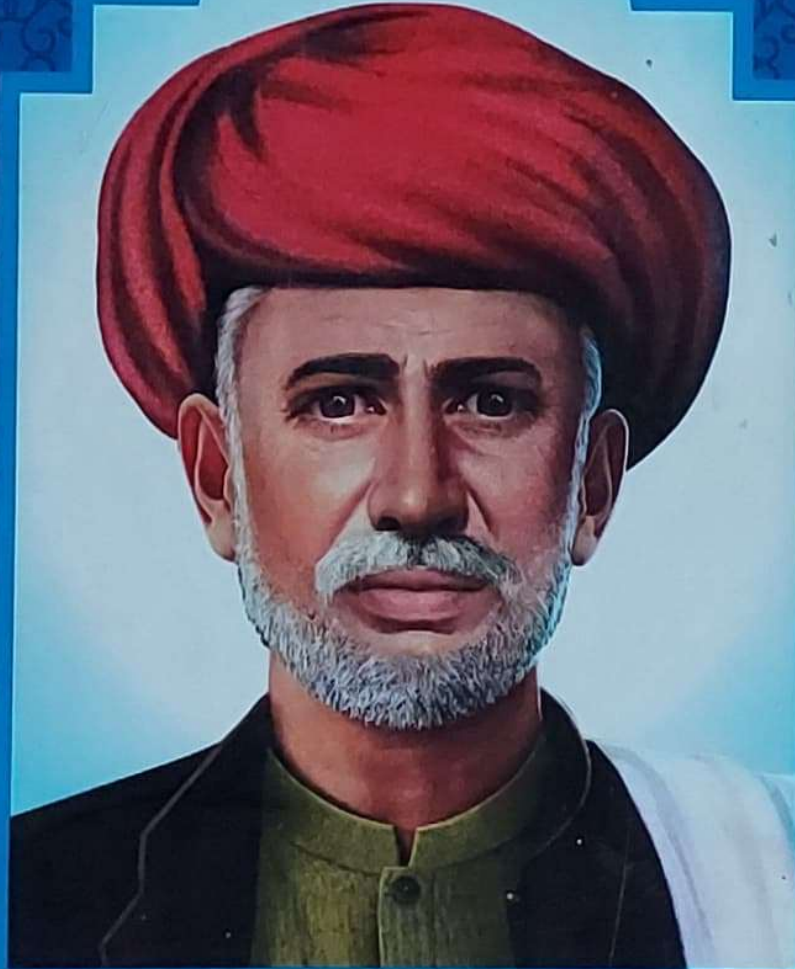
1. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ व डॉ. विजय तुंटे, महाराष्ट्रातील राजकीय व सामाजिक चळवळी, प्रशांत पब्लीकेशन जळगांव, जुलै-2014
2. डॉ. पाटील वा. भा., :- महाराष्ट्रातील चळवळी सामाजिक व राजकीय, प्रशांत पब्लीकेशन, जुलै-2014
3. पवार ना.ग./ अविनाश बरोकर :- महात्मा जोतीराव फुले, पद्मगधा प्रकाशन पुणे फेब्रु.-2014
4. राठी शुभांगी दिनेश, - महाराष्ट्रातील सामाजिक राजकीय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लीकेशन्स, जळगांव जुलै-2014.
5. किर धनंजय, :- महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.
6. समाज प्रबोधन पत्रिका :- जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च-2018.
7. घनश्याम शहा, भारतातील सामाजिक चळवळी- (अनुवाद- प्राची चिकटे), डायमंड पब्लीकेशन, पुणे व्दितीय आवृत्ती-2011.
8. डॉ. जयसिंगराव पवार., राजश्री शाहु छत्रपती जीवन व कार्य - प्रकाशक- महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी कोल्हापुर.

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde

Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा

डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे

अर्थशास्त्र विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाच्या पाठीवर ज्या देशांमध्ये प्राचीन काळापासून मानवी संस्कृतीचा विकास झाला, त्या देशांपैकी भारत हा एक देश. भारतीय संस्कृतीच्या विकासाकडे दृष्टीक्षेप टाकताच त्या संस्कृतीचे दोन भाग दिसतात. एक अत्युत्तम तर दुसरा तितकाच हीन. भारतीय संस्कृतीतील अत्युत्तम भाग म्हणजे अध्यात्म व तत्त्वज्ञान, आणि संस्कृतीतील हीन भाग म्हणजे धार्मिक व सामाजिक प्रथा ह्या आहेत. त्या प्रथा अत्यंत हीन व घृणास्पद होत्या आणि आहेत. 18 व्या व 19 व्या शतकात भारतात समाज सुधारणेच्या चळवळी झाल्या. आणि अनेक समाज सुधारकांनी समाज परिवर्तन क्रांतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. उदा. 1828 मध्ये ब्राह्मो समाज तर 1864 मध्ये प्रार्थना समाजाची स्थापना, परंतु त्यामुळे समाजात अनुकूल बदल झालेला दिसत नाही. 1873 मध्ये महात्मा फुलेंनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. 1827 ते 1890 हा महात्मा फुलेंचा कालखंड होय. शुद्रातीशुद्र बहुजन समाजाचा कैवार घेवून महात्मा फुलेंनी ग्रंथ निर्मिती केली. बहुजन समाजाला लढ्याचे एक हत्यार दिले. सत्यशोधक चळवळीला वैचारिक खाद्य पुरविण्यासाठी आणि बहुजन समाजात जागृती करण्यासाठी महात्मा फुलेंनी अनेक ग्रंथ आणि अखंड काव्यरचना, पोवाडे, नाटक इत्यादींची रचना केली. आणि या ग्रंथ संपदेतून भारतीय समाजातील मूळनिवासी बहुजन समाजाच्या इतिहासाची मांडणी केली. त्याचाच परिणाम म्हणून महात्मा फुलेंच्या विचारातून पुढे अनेक चळवळी निर्माण झाल्या. सत्यशोधक चळवळ आणि सत्यशोधक तत्त्वज्ञान यांचा विकास फुले-शाहू-आंबेडकर या तीन टप्प्यात झालेला दिसून येतो.

महात्मा फुलेंनी सत्यशोधक चळवळीचे बिजारोपण केले, शाहू महाराजांनी फांद्यांचा पिसारा फुलवून त्यांचे वृक्षामध्ये रुपांतर केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुलेंना गुरु मानून सत्यशोधक चळवळीची लढाई भारतीय संविधानाच्या निर्मितीपर्यंत नेली. आणि त्या वृक्षाला फळा फुलांनी बहरून टाकले.

धर्मचिकित्सा :

भारतात खरी धर्मचिकित्सा महात्मा फुले यांच्यापासून सुरु झाली. आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तिच्यावर कळस चढविला. वर सांगितल्या प्रमाणे ब्राह्मो समाज आणि आर्य समाज यांचा वेदांच्या अपौरुष्यत्वावर विश्वास होता. हे दोन्ही समाज जाती संस्थेचा निषेध करीत होते. परंतू आर्य समाज वर्ण व्यवस्थेचा पुरस्कार करीत होता. त्यानंतरच्या काळात लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, गोपाळ गणेश आगरकर इत्यादी सुधारकांनी जातीभेद, स्त्रीदास्य यांना विरोध केला खरा, परंतू ज्या गोष्टी धर्माच्या आधारावर उभ्या होत्या त्या धर्माची कठोर चिकित्सा करण्याला घाबरत होते. ते आव्हान अतिशय धाडसाने महात्मा ज्योतीराव फुलेंनी स्वीकारले. महात्मा फुलेंनी हे जाणले होते, की धर्मचिकित्सेशिवाय बहुजन समाजात जागृती होणार नाही. आणि ज्या धर्मांमुळे आपली व्यवस्था एवढी अवनत बनली, त्या धर्मात सुधारणा करणे किंवा त्या गोष्टी मूळ हिंदू धर्मात कशा नाहीत हे दाखविण्यासाठी धर्मग्रंथांचे नवे अर्थ सांगणे, जातीभेद आणि स्त्रियांचे दास्य यांचे समर्थन करणारा धर्मशास्त्रातील भाग नाकारणे, मूर्तीपुजेला विरोध करणे, यासोबतच महात्मा फुलेंनी शिक्षण देणाऱ्या शाळांची मालिका उभारली, आणि मुलांसोबत मुलींनाही शिक्षणाच्या पंक्तीत बसविले. स्त्रियांसाठी केवळ शिक्षणाचे दार उघडून महात्मा फुले थांबले नाहीत, तर स्त्रियांचे इतर प्रश्नही हाताळले. जसे, की केशवपन, विधवा विवाह, आंतरजातीय विवाह इत्यादी. महात्मा फुलेंना भारतीय स्त्रियांच्या दूर्दशेचे मूळ जाती व्यवस्थेत आढळले म्हणून त्यांनी स्त्रीमूक्तीचा प्रश्न जाती निर्मुलनाच्या प्रश्नाशी जोडून संघर्ष सुरु ठेवला. महात्मा फुलेंचे हे कार्य ब्राम्हणी धर्मातील पितृसत्तेला आव्हान देणारे होते.

1873 साली महात्मा फुले यांनी हिंदू धर्मातील गुलामगिरीवर प्रकाश पाडणारा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा ग्रंथ म्हणजे 'गुलामगिरी' प्रसिद्ध केला. या पुस्तकात चिकित्सक पद्धतीने महात्मा फुलेंनी या देशातील बहुजन समाजाचा इतिहास मांडलेला आहे. सोबतच वैदीक ब्राम्हणांच्या

ग्रंथाची अत्यंत कठोर चिकित्सा करून ब्राम्हणांची अवतार परंपरा उलगडून दाखविली. गुलामगिरीमध्ये महात्मा फुले आणि धोंडीबाच्या संवादातून अनेक प्रश्नांची उकल करत असतानाच तर्काच्या आधारे प्रश्न निर्माण करून धर्म, धर्मग्रंथ आणि अवतार संकल्पना किती खोटी आहेत याचा उलगडा महात्मा फुले करून देतात. ते म्हणतात — की, “ब्रम्ह्याच्या मुख, बाहू, मांड्या व पाय या अवयवापासून कोणतेही मानवप्राणी उत्पन्न करणे कसे शारिरीकदृष्ट्या असंभवनीय आहे, तसेच गर्भधारणा, गर्भवास, प्रसुती, स्तनपान या ज्या अपत्य जन्माशी अनिवार्यतः निगडीत बाबी आहेत. त्या वरील चार अवयवामधून कशा साध्य होणार? अपत्य जन्माची जबाबदारी निसर्गाने स्त्रीवर सोपविलेली असताना ब्रम्ह्याने ती अनैसर्गिकपणे स्वतःकडे का घेतली असेल?” अशा प्रकारचे प्रश्न विचारून लोकांच्या मनात रुजलेल्या परंपरांना हास्यास्पद करून सोडणे हा या प्रश्नांचा हेतू होता. आणि हे सर्व ऐकून वाचक आणि श्रोत्यांना असा अचंबा वाटत असेल की इतक्या मूर्ख आणि बिनबुडाच्या खोट्या कल्पनांवर आपण पिढ्यान्पिढ्या कशाप्रकारे विश्वास ठेवित होतो. विष्णूच्या दहा अवतारांविषयी सुद्धा महात्मा फुलेंनी चिकित्सक विश्लेषण केले आहे. प्रत्येक अवताराशी संबंधित पुराणकथांचे त्यांच्या काळात शक्य तेवढे मानवशास्त्रीय स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्नही महात्मा फुलेंनी केला आहे. सर्वच अवतारांच्या कथा महात्मा फुलेंनी आर्य-अनार्य संघर्षाशी जोडल्या आहेत. आणि शुद्रातीशुद्रांनी या सर्व काल्पनिक कहाण्या नीट तपासून आपला खरा इतिहास समजून घ्यावा, आणि आपल्या हितशत्रूंच्या दृष्ट हेतूंना फसू नये हा महात्मा फुलेंचा उद्देश या मागे होता.

पाश्चात्य विचारवंत थॉमस पेन यांचा (Rights of Man) माणसाचे हक्क हा प्रबंध 1791 साली प्रकाशित झाला. आणि थॉमस पेनच्या माणसाचे हक्क या ग्रंथाचा महात्मा फुलेंवर सर्वाधिक प्रभाव होता. ज्याप्रमाणे थॉमस पेन यांनी ख्रिस्ती धर्माची आणि बायबलची ज्या भाषेत चिकित्सा केली, त्यापेक्षाही अधिक कडक भाषेत महात्मा फुले यांनी हिंदू धर्माची चिकित्सा केलेली आहे. जगातील अनेक धर्म स्वर्ग-नरकाच्या कल्पनेवर उभे आहेत. तीच कल्पना हिंदू धर्मात सुद्धा आहे. परंतू महात्मा फुले स्वर्गाचीच कल्पना नाकारतात आणि सांगतात,

स्वर्गाची शांतता कल्पून मनात । लिहिली ग्रंथात । तर्क बळे ।। 1 ।।

कोठे आहे स्वर्ग पाहिले ते कोणी। भिऊ नका मनी। दावा आम्हा
॥२॥

तुम्हावर प्रश्न दोरेवाले दादा। पेटू नका वादा। आर्य दादा ॥३॥

खोटं बोलणाऱ्या समाधान नाही। शोधूनिया पाही। ज्योती म्हणे ॥४॥

महात्मा फुलेंनी जानवे धारण करणाऱ्यांना असा प्रश्न विचारून
प्रत्यक्ष प्रमाणाची मागणी केली आहे.

महात्मा फुलेंच्या धर्मसंकल्पनेत धर्मचिकित्सा आणि अंतःकरण
शुद्धीला फार महत्त्व होते. म्हणून महात्मा फुले आत्मपरिक्षणावर भर देतांना
सांगतात,

खरे हेच ज्ञान आत्मपरिक्षण। बुद्धीचे लक्षण ज्योती म्हणे।

अशा प्रकारे विवेकशिल माणूस बनण्यासाठी आत्म परिक्षण
महत्त्वाचे आहे. अशा प्रकारची मांडणी महात्मा फुले करतात.

१८४७ सालच्या दरम्यान महात्मा फुलेंनी 'वज्रसूची' नावाचा
अश्वघोषांनी लिहिलेला बौद्धग्रंथ वाचला होता. या ग्रंथातील मानवतावादी
सुत्रे महात्मा फुलेंना प्रभावित करून गेली. महात्मा फुलेंच्या साहित्यात
अनेक ठिकाणी बौद्धधर्माचे संदर्भ आले आहेत. महात्मा फुले म्हणतात की,
"ब्राम्हण लोकांमध्ये शंकराचार्य नावाचा तर्कट विद्या जाणणारा पंडीत उत्पन्न
झाला, आपल्या ब्राम्हण जातीच्या दृष्टिकर्माची सर्व ठिकाणी फजिती व निंदा
होवू लागली. व बौद्धधर्माचा प्रसार होत चालला हे पाहून तो दुःखी झाला.
बौद्धधर्मांमुळे ब्राम्हण लोकांचा उदरनिर्वाहाचा रोजगार नीट चालेना, म्हणून
त्याने बौद्ध लोकांनी झिडकारलेल्या वेदांसहीत सर्व धर्म ग्रंथांमध्ये दारु पिणे
व गोमांस खाणे या बाबी वगळून फेरफार केले आणि नवीन नास्तिक मत
उपस्थित केले." गांजलेल्या लोकांना मुक्त करण्याचे महानकार्य बौद्धधर्माने
केले अशी महात्मा फुलेंची भावना होती. त्यामुळे बुद्धाने ब्राम्हणांची खोड
मोडली या विषयीचा आनंद व्यक्त करताना महात्मा फुले म्हणतात,

"बुद्धाने खोड मोडली, किर्ती जोडली सर्व जगात"

१८८९ मध्ये "सार्वजनिक सत्यधर्म" या ग्रंथाचे लिखाण पूर्ण झाले.
परंतू या ग्रंथाचे प्रकाशन १८९१ मध्ये झाले. महात्मा फुलेंचा "सार्वजनिक
सत्यधर्म" भारतात मानवी स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच होता. त्यातील वैश्विक
कुटुंबाची संकल्पना अखिल जगताला प्रेरणादायी आहे. महात्मा फुले
म्हणतात,

“या पृथ्वीच्या पृष्ठ भागावर जेवढी म्हणून मानवांनी धर्म पुस्तके केली आहेत, त्यापैकी एकाही ग्रंथात आरंभापासून शेवटापर्यंत सारखे सार्वजनिक सत्य नाही. कारण प्रत्येक धर्म पुस्तकामध्ये काही एक व्यक्तींनी त्यावेळच्या प्रसंगास अनुसरून हेकडपणा केल्यामुळे, ते धर्म एकंदर सर्व मानवीप्राण्यास हितकारक न होता, सहजच त्यामध्ये अनेक फळ्या होवून त्या एकमेकांचा मनापासून हेवा व द्वेष करू लागतात.” रामायण, महाभारत हे ग्रंथ महात्मा फुलेंना कपोलकल्पित वाटत होते. ब्राम्हणांच्या धर्मग्रंथापेक्षा ईसापनिती बरी, असे महात्मा फुलेंनी म्हटले आहे. वेद विषारी असून ते अज्ञानी लोकांना दंश करतात, म्हणून शुद्रातीशुद्रांना वेदांची मुळीच आवश्यकता नाही, असे महात्मा फुलेंचे म्हणणे होते. महात्मा फुलेंनी वेदवक्त्यांची तुलना पशुपक्षांबरोबर केलेली आहे. धर्मग्रंथ तत्कालिन अज्ञानी लोकांनी आपल्या बौद्धिक कुवतीप्रमाणे लिहिले असल्यामुळे त्यांना त्रिकाल सत्य माणण्याची गरज नाही, असे महात्मा फुलेंचे म्हणणे होते. धर्मग्रंथातील मते सर्व मानव जातीला एक कुटुंब समजणारी असावीत, अशी महात्मा फुलेंची भुमिका होती.

सारांश :

महात्मा फुले म्हणतात, येथील मूळनिवासी लोकांवर वर्चस्व ठेवण्यासाठी ब्राम्हणांनी विलक्षण धर्मकल्पना, जातीव्यवस्थेची रचना, क्रूर आणि अमानवी कायद्यांची निर्मिती याबाबींचा अवलंब केला. याशिवाय बहुजन समाजाला छळणाऱ्या पुरोहितशाहींची स्थापना केली. जातीसंस्थेला बळकटी देणे हा ब्राम्हणी कायद्यांचा मूळ हेतू होता. या व्यवस्थेमुळे ब्राम्हणांचे जीवन ऐश्वर्यसंपन्न झाले, तर शुद्र आणि अतिशुद्रांच्या जीवनाची मात्र दुर्दशा झाली. महात्मा फुलेंनी ‘गुलामगिरी’ व ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ या ग्रंथांच्या माध्यमातून तसेच ‘ब्राम्हणांचे कसब’, ‘शेतकऱ्यांचा आसुड’ या पुस्तकातून देव, धर्म, स्वर्ग-नरक, पाप-पुण्य, अवतारकल्पना इत्यादींचा समाचार घेवून ब्राम्हणीधर्म आणि ब्राम्हणशाहीच्या विरोधात बंड पुकारले होते. ब्राम्हणशाहीच्या जाचातून मुक्त होण्याचे जे-जे वेगवेगळे मार्ग आहेत, त्यापैकी एक मार्ग म्हणजे धर्मांतर होय. हे महात्मा फुलेंनी जाणले होते. सार्वजनिक सत्यधर्म हा महात्मा फुलेंनी स्थापन केलेला धर्म होता. आणि सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक हे त्या धर्माचा धर्मग्रंथ होता. महात्मा फुलेंचा जन्म हिंदूधर्मात झाला, परंतु ते हिंदूधर्मात रमले नाहीत. त्यांनी हिंदूधर्माचा त्याग करून सार्वजनिक सत्यधर्माचा स्वीकार केला होता.

संदर्भ :

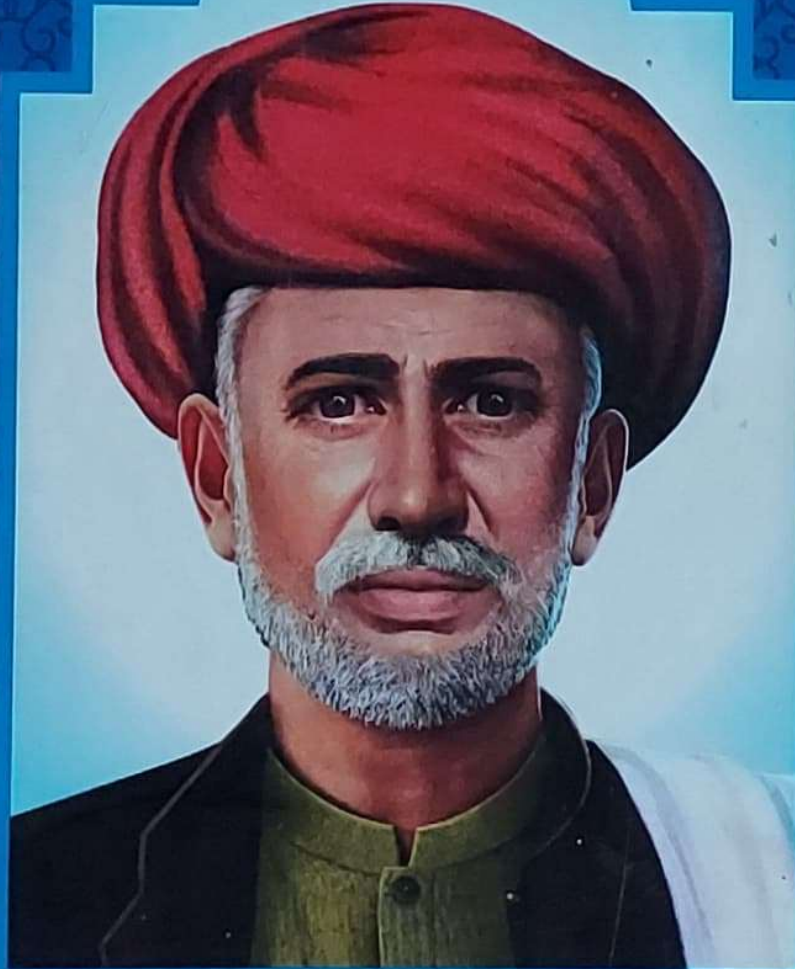
१. मनोहर पाटील : फुले-आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र, सुगावा प्रकाशन, पुणे-2010
२. धनंजय किर, स.ग.मालशे (संपादित) : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-1988
३. डॉ.वासुदेव मुलाटे (संपादक) : महात्मा ज्योतीराव फुले लिखित सार्वजनिक सत्यधर्म.
४. गंगाधर बनबरे (संपादक) : गुलामगिरी, जिजाई प्रकाशन-2006
५. रावसाहेब कसबे : भक्ती आणि धम्म, लोकवाङ्मय गृह - 2016
६. स.मा.गर्गे (संपादक) : समाजसुधारक आणि अंधश्रद्धा, महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती - 1997

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PROf. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science
College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware	Prof. H.D. Sawant
Prof. R.D. More	Prof. K.S. Bedse
Dr. R.l. Bhadane	Dr. H.M. Shaikh
Prof. N.U. Gaikwad	Dr. B.S. Bhalerao
Prof. N.w. Tayade	Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde

Prof. B.S. Bhamare	Prof. Vilas Pandit
Prof. J.K. Pimpare	Prof. Nishant Shende

अनुक्रमणिका

✓ 1	The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play	- Prin. Dr. A. P. Khairnar1 Mr. Mukesh S. Jaware2	11
2	Mahatma Jyotiba Phule : The Great Social Visionary Of Modern India	- Dr. S.S. Ramajayam,	17
3	Mahatma Jyotirao Phule: A Modern Indian Educationist	- Dr.B.J. Mundhe	22
4	Education: The Vision of Mahatma Phule	- Dr.Tulshiram Laxman Dabde	28
5	"A True Mahatma: Jyotirao Phule" Life and Contribution in the Journey of Revolution	- Sayuri Vinayak Kulkarni	34
6	Mahatma Jyotirao Phule: The True Pioneer of Women Education	- Dr.B.J. Mundhe	41
7	Mahatma Jyotiba Phule 's Movement of Education	- Sana Hidayat Nakhwa	47
8	The Indain Educational Movement of Mahatma Jyotirao Phule	- Dr. S. P. Bhasarkar,	51
✓ 9	The Philosophical Thoughts of Mahatma Phule	- Prof. H.D.Sawant	57
१०	बहुजन संस्कृती आणि महात्मा जोतीराव फुले	- प्रा.प्रल्हाद जी. लुलेकर	६०
११	महात्मा फुल्यांच्या साहित्यातील मूल्यगर्भता	- कमलाकर पायस	७०
१२	महात्मा फुलेंची शैक्षणिक चळवळ	- डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	७८
१३	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.आरजू शे हमीद पिंजारी	८५
१४	महात्मा फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ. अरूण उखा पाटील	९०
✓ १५	मातम फुले आणि सत्यशोधक चळवळ	- प्रा.डॉ. राजू लोटन भदाणे	९५
१६	महात्मा फुलेंची सामाजिक चळवळ	- प्रा.एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१०१
१७	स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले	- प्रा.रेणुका दिलीप गोंडचर	१०७
✓ १८	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार	- डॉ.एच.एम. शेख	१११

१९ महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११९
२० महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११९
२१ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२ निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३ महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४ महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५ महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६ म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७ सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८ वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३० महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
✓ ३१ महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२ महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांदडे	१८१
✓ ३३ महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य

प्रा. पंकज लक्ष्मण सोनवणे

राज्यशास्त्र विभाग,
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, तळोदा

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि विशेषतः समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारे, पुरोगामी विचारांची मांडणी करणारे आणि महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे आधुनिकभारतातले पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले होत. सातत्यातील कटगुण या गावी ११ एप्रिल १८२७ रोजी जोतिबा फुले यांचा जन्म झाला. जोतिबांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे नाव चिमणाबाई होते. शेवटच्या पेशव्यांच्या काळात महात्मा फुले यांचे वडील आणि दोन चुलते फुले पुरवण्याचे काम करीत. त्यामुळे गोरे हे त्यांचे मूळ आडनाव असले तरी, पुढे ते फुले म्हणून ओळखले जाऊ लागले व तेच नाव पुढे रूढ झाले. जोतिबा केवळ नऊ महिन्यांचे असताना त्यांच्या आईचे निधन झाले. इ.स. १८४२ मध्ये माध्यमिक शिक्षणासाठी पुण्यातील स्कॉटिश मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर '१८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमी.वर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात जन्मभर सहभागी झाल्या. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली. द राइट्स ऑफ मॅन (१९९१-

९२) या टॉमस पेन (१७३७-१८०९) याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली. मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला. या तत्त्वांच्या आधारे ते भारतीय समाजाचे विशेषतः हिंदू समाजाचे, उत्कृष्ट चिंतन करू शकले. संस्कृत ग्रंथही त्यांनी वाचले. वेद, स्मृती, पुराणे यांच्यातील कथांचा अभ्यास केला.

‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून ‘दीनबंधू’ हे साप्ताहिक चालविले जात असे. संत तुकारामाच्या अभंगांचा जोतिबांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक ‘अखंड’ रचले. आपला ‘गुलामगिरी’ ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. ‘अस्पृश्यांची कैफियत’ हा महात्मा फुलेचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन जनतेने त्यांना मुंबईतील एका सभेत इ.स.१८८८ मध्ये ‘महात्मा’ ही उपाधी दिली. त्यामुळे जोतिबा फुले हे ‘महात्मा फुले’ या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

महात्मा जोतिबा फुलेंचे साहित्य :

महात्मा फुले यांनी लिहलेला ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. या समाजाचे मुखपत्र म्हणून ‘दीनबंधू’ हे साप्ताहिक चालविले जात असे. तुकारामाच्या अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक ‘अखंड’ रचले. आपला ‘गुलामगिरा’ ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला ‘अस्पृश्यांची कैफियत’ हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर इ.स.१८९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

शेतकऱ्यांचे आसूड आणि सार्वजनिक सत्यधर्म :

‘शेतकऱ्यांचे आसूड’ हा महात्मा फुले यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ होय. थत्कालीन समाजातील जातिभेद अनिष्ट प्रथा, तसेच समाजातील उच्चवर्णीयांची मक्तेदारीविरुद्धची प्रतिक्रिया महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून उमटलेली होती. समाजाला प्रबोधनाची व सामाजिक परिवर्तनाची वाट दाखविण्यासाठी जोतिबांनी लिहिलेले ग्रंथ आजच्या काळातही दिशादर्शक व प्रेरणादायी ठरत

आहे. 'कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वर्ण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे' असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची विचारसरणी होती. मानवाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या पुस्तकातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक दुर्दशा आणि दारिद्र्याची वास्तवता विशद केली आहे. या पुस्तकाद्वारे विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक म्हणूनही ज्योतिरावांचे दर्शन होते. 'नीती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे' हा विचार मांडणारे जोतीराव एक तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्त्व होते.

महात्मा फुलेंनी सामाजिक प्रबोधन करण्यासाठी 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ लिहून सामाजिक प्रबोधन केले. मूलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावरून विश्वकुटुंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारचे वर्तनक्रम व वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे हे ज्योतिराव फुलेंनी आपल्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' संहितेत अनेक वचनांच्या आधारे मांडली आहे.

त्यातील काही महत्वाची वचने-

- स्त्री अथवा पुरुष एकंदर सर्व गाव, प्रांत, देश किंवा खंडाच्या संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतःच्या संबंधात, स्त्री आणि पुरुष या उभयतांनी अथवा सर्व स्त्रियांनी अथवा एकमेकांत एकमेकांनी कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड (भेदभाव) न करता या भूखंडावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने सत्यवर्तन करून राहावे .
- आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणीमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मतःच स्वतंत्र प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे आणि त्यास आपापसात साऱ्या हक्कांचा उपभोग घेण्यास समर्थ केले आहे
- आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने सर्व मानवी स्त्री-पुरुषांस धर्म व राजकीय स्वतंत्रता दिली आहे. जो आपल्यापासून दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीस कोणत्याही तऱ्हेचे नुकसान देत नाही, अथवा जो कोणी आपल्यावरून दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीस कोणत्याही तऱ्हेचे नुकसान देत नाही. अथवा जो कोणी आपल्यावरून दुसऱ्या मानवांचे हक्क समजून इतरांना पीडा देत नाही त्याला सत्यवर्तन 'करणार' म्हणावे.

- आपल्या सर्वांच्या निर्मिकाने एकंदर सर्व स्त्री-पुरुषांस एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचे मुख्य धनी केले आहे. त्यातून एखादा मानव अथवा काही मानवांची टोळी एखादया व्यक्तीवर जबरी करू शकत नाही. त्याप्रमाणे जबरी न करणाऱ्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे.
- स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या कुटुंबासह, आपल्या भाऊबंदास, आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यास आणि आपल्या इष्टमित्र सार्थींना मोठया तोऱ्याने पिढीजात श्रेष्ठ मानून आपल्यास पवित्र मानीत नाहीत आणि एकंदर सर्व मानवी प्राण्यास पिढीजात कपटाने अपवित्र मानून त्यास नीच मानीत नाहीत त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे.
- स्त्री अथवा पुरुष जे शेतकरी अथवा कला कौशल्य करून पोटे भरण्यास श्रेष्ठ मानतात. परंतु शेतकरी वगैरे यांना मदत करणाऱ्यांचा आदरसत्कार करतात त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे.

सत्यशोधक समाज :-

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा जोतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे, हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली; तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांना केले. महाराष्ट्रातील तळागळापर्यंत ही चळवळ पोहोचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला. 'सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती ॥' हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली.

'सार्वजनिक सत्यधर्म हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनबंधु' हे साप्ताहिक चालविले जाते असे. संत तुकारामाच्या अभंगांचा जोतिबांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक 'अखंड' रचले. आपला 'गुलामगिरी ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. 'अस्पृयांची कैफियत' हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची

दखल घेऊन जनतेने त्यांना मुंबईतील एका सभेत इ.स. १८८८ मध्ये 'महात्मा' ही उपाधी दिली. त्यामुळे जोतिबा फुले हे 'महात्मा फुले' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तक या निबंधात (मृत्यूनंतर प्रसिद्ध १८९१) फुले यांनी आपल्या समग्र विचारांचे सार असलेल्या विश्वकुटुंबवादाची सुसंगत मांडणी केली आहे. हा निबंध लिहीत असताना त्यांना पक्षाघात झाला होता. अशा विकलांग अवस्थेत त्यांनी हा निबंध लिहून पुरा केला. यात स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मुलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे सांगितले आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारावर अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती झाली तीच तत्वे या पुस्तकात भारतीय समाजरचनेच्या संदर्भात मांडली आहेत. यात सांगितलेल्या सत्यधर्म हा युरोपियाच होय. जगातल्या मोठमोठ्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्या युरोपियन ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या दिसतात.

महात्मा ज्योतिबा फुलेंचे सामाजिक कार्य : (Social Work)

महात्मा फुलेना या प्रश्नांचे उत्तर कधीच सुचत नसे, इतका मोठा देश गुलाम का आहे? त्यांना गुलामगिरीचा द्वेष होता. त्यांना कळून चुकले की जाती-धर्मांमध्ये विभागलेल्या या देशातील सुधारणा तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा लोकांची मानसिकता सुधारेल. त्यावेळी समाजात वर्गभेद शिगेला पोहचला होता. महिला आणि दलित लोकांची स्थिती ठीक नव्हती. त्यांना शिक्षण नाकारण्यात येत होते. ज्योतिबांना या परिस्थितीबद्दल फार वाईट वाटत होते. त्यांनी महिला आणि दलितांच्या शिक्षणासाठी विडा उचलला.

विद्येविना मती गेली । मतीविना नीती गेली ।

नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले ।

वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा जोतिबांनी निश्चय केला. स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तिच्या मुलाचे शिक्षण आपण जर एखाद्या पुरुषाला शिक्षण दिले तर ते एकट्याला दिल्यासारखे आहे, परंतु जर एका स्त्रीला शिक्षण दिले तर ते सर्व कुटुंबाला दिल्यासारखे आहे. फुलेंनी ओळखून स्त्री शिक्षणाला सुरु केली. इ.स. १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत असणाऱ्या भिडे वाड्यात मुलींची पहिली

मराठी शाळा जोतिबांनी स्थापन केली. यानंतर जोतिबांनी अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरु केल्या त्या वेळी जाती भेदभाव खूप फोफावला होता. दलित आणि महिलांच्या शिक्षणाचा मार्ग बंद होता. ही व्यवस्था मोडण्यासाठी ज्योतिबा आपल्या घरात दलित आणि मुलींना शिकवत असत. ते मुलांना लपवून आणत आणि पोहचून देत. जसे त्यांचे समर्थक वाढले तसे त्यांनी उघडपणे शाळा चालविणे सुरु केले. शाळा सुरु झाल्यानंतर ज्योतीबांना अनेक अडचणीचा सामना करावा लागला. त्यांच्या शाळेत कोणीही शिकवायला तयार नव्हते. झरी कोणी शिकवले तरी सामाजिक दबावामुळे त्याला लवकरच हे काम थांबवावे लागतं. या शाळांमध्ये कोण शिकवत? ही एक गंभीर समस्या ज्योतिबांसमोर निर्माण झाली होती. ज्योतीबांनी या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी आपली पत्नी सावित्रीला शिकवले आणि त्यानंतर नॉर्मल स्कूल ऑफ मिशनरीमध्ये प्रशिक्षण घ्यायला लावले. प्रशिक्षणानंतर ती भारताची पहिली प्रशिक्षित महिला शिक्षिका बनली. त्यांच्या या कार्यामुळे समाजातील लोक संतापले. जेव्हा सावित्रीबाई शाळेत जात तेव्हा लोक तिला वेगवेगळ्या प्रकारे अपमानित करीत असत. पण सावित्रीबाईंचा एवढा अपमान होऊन सुद्धा त्यांनी आपले काम चालूच ठेवले.

२४ सप्टेंबर इ.स.१८७३ रोजी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्वर्णीय भेदभावास विरोध करण्यास केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरु केले. त्याचवेळी त्या कन्याशाळेच्या शिक्षिका म्हणूनही कार्य करीत होत्या. आपल्या हयातील त्यांनी अनेक पुस्तकेही लिहिली.

महात्मा जोतिबा फुलेंच्या सामाजिक कार्याचा आढावा :-

- ऑगस्ट १८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु झाली.
- १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी रस्ता पेठेतील मुलीची दुसरी शाळा सुरु केली.

- १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळपेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलीची तिसरी शाळा सुरु केली.
- १८५२ मध्ये दलितांना शिक्षण देण्यासाठी पहिली शाळा सुरु केली.
- १८५५ मध्ये रात्रीची शाळा सुरु केली.
- १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना आपल्याच घरी केली,
- १८६४ मध्ये पुण्यात एक पुनर्विवाह घडवून आणला.
- १८६८ मध्ये स्वतःच्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा हौद अस्पृश्यांना खुला करून परंपरागत रुढींना धक्का दिला.
- शेतकऱ्यांचा आसूड या आपल्या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांचे विदारक चित्र रेखाटून शिक्षणाअभावी समाजाची स्थिती शब्दबद्ध केली.
- यातच त्यांनी शिक्षण, वसतिगृह, सिंचन, धरणे, तलाव, विहिरी यासारखे उपाय सुचवले.
- सुधारणावादी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी कृष्णराव भालेकर यांच्या मदतीने पुण्यातून दीनबंधू हे वृत्तपत्र १८७७ मध्ये सुरु केले.
- महात्मा फुलेंनी आपल्या मित्रांच्या सहकार्याने अस्पृश्य लोकांना विद्या शिकवण्याकरिता मंडळ नावाची संस्था स्थापन केली.
- २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.
- १८८० मध्ये महात्मा फुले यांनी कामगारांच्या प्रश्नांची वाचा फोडण्यासाठी नारायण लोखंडे यांच्या माध्यमातून बॉम्बे मिल असोसिएशन या संघटनेची स्थापना केली.
- इ.स. १८८८ मध्ये व्हिक्टोरिया राणीच्या चिरंजीवाच्या (ड्यूक ऑफ कॅनॉट) कार्यक्रमात त्यांनी शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी म्हणून पारंपरिक वेशात उपस्थित राहून शेतकऱ्यांचे गाऱ्हाणे मांडले.
- महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनपुढे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे अशी आग्रही मागणी केली. यांमुळेच जनतेने त्यांना १८८८ साली महात्मा ही पदवी दिली.

संदर्भ :

१. भिडे, जी.एल. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, २००६
२. कीर धनंजय, महात्मा ज्योतीराव फुले, मुंबई, १९६८
३. कीर धनंजय, मालशे, स.सं, संपा. महात्मा फुले : समग्र वाङ्मय, मुंबई, १९६९
४. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री, ज्योती निबंध, वाई, १९४७
५. माळी, मा.गो.क्रांतिज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले, गारगोटी, १९८०
जोशी, लक्ष्मणशास्त्री परळीकर, नरेश

